Gebieden Zuidoost-Azië in beeld

de geo

Aardrijkskunde

voor de tweede fase

Studieboek vwo

ThiemeMeulenhoff

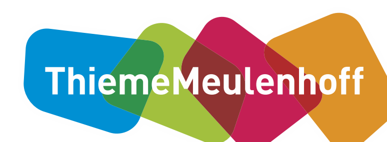
Studieboek vwo

Gebieden Zuidoost-Azië in beeld

drs. I.G. Hendriks

Eindredactie: drs. J.H.A. Padmos

De Geo voor de tweede fase wordt geschreven door een auteursteam:
drs. J.H. Bulthuis, drs. H.M. van den Bunder, drs. G. Gerits, drs. I.G. Hendriks,
drs. J.H.A. Padmos, A.M. Peters en B. van Wanrooij

Hoe werk je met De Geo?

Dit studieboek behandelt een gedeelte van het domein Gebieden. Samen met het werkboek en het materiaal op www.degeo-online.nl kun je je hiermee goed voorbereiden op dit onderdeel van het centraal examen aardrijkskunde.

Lees hieronder hoe het studieboek, het werkboek en de site zijn opgebouwd.

Werkboek

Het werkboek is het startpunt van waaruit je werkt.
Je treft de volgende onderdelen aan:

I Instaptoets
Je herhaalt wat je al weet over het onderwerp.

II Hoofdstukken met paragrafen
- Hoofdvraag en deelvragen Ieder hoofdstuk heeft een hoofdvraag. In de paragrafen komen de deelvragen aan de orde waarmee je de hoofdvraag kunt beantwoorden.
- Opdrachten In elke paragraaf maak je verschillende soorten opdrachten zoals:
  - kennisvragen → **K**
  - inzichtvragen → **I**
  - opdrachten over vaardigheden en werkwijzen → **V**
  - verdiepingsopdrachten → VERDIEPING
  - atlasopdrachten
- Online-opdrachten Aan het eind van een paragraaf staan ict-opdrachten.
- Afsluiting Een hoofdstuk sluit af met een slotopdracht en een leeroverzicht.
- Extra Een hoofdstuk heeft ook altijd een Extra met extra opdrachten, bijvoorbeeld voor je Praktische opdracht.
- proeftoets Een hoofdstuk heeft ook altijd een proeftoets waarmee je oefent voor je toets. (Bij dit katern: zie www.degeo-online.nl).

III Proefexamen
Aan het eind van het werkboek vind je een proefexamen. Hiermee toets je je kennis en vaardigheden voor de stof van het hele katern. Op het examen gebeurt dat immers ook. (Bij dit katern: zie www.degeo-online.nl.)

Studieboek

Het studieboek heb je nodig om de theorie, de vaardigheden en de werkwijzen na te lezen. Om je te helpen de stof te bestuderen worden de volgende tekens gebruikt:
▶ hoofdzaak
● onderverdeling van de hoofdzaak, opsomming
■ bijzaak
Een overzicht van de vaardigheden en de werkwijzen vind je achter in het studieboek. De opdrachten in het werkboek leiden je door dit overzicht.

Online

Op www.degeo-online.nl vind je:
- per hoofdstuk een proeftoets waarmee je oefent voor je toets;
- een proefexamen over de stof van het hele katern;
- ict-opdrachten en W-nummers;
- films en animaties;
- extra beeld bij begrippen en lastige theorie;
- extra proeftoetsen met feedback en extra oefenmogelijkheden voor je examen;
- begrippenoverzichten per domein en per hoofdstuk;
- het overzicht van vaardigheden en werkwijzen.

Vormgeving
DATBureau, Amsterdam

Bureauredactie
Text & Support, Beusichem

Opmaak
DeltaHage bv, Den Haag

Cartografie
EMK, Deventer

Technisch tekenwerk
Tiekstra Media, Groningen

Fotoresearch
Lineair, Arnhem

Over de omslagfoto
Kinderen klimmen in een elektriciteitsmast, Jakarta.

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 43652 5
Vierde druk, derde oplage, 2016

Deze uitgave is volledig CO2-neutraal geproduceerd.
Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk.
Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

1 Zuidoost-Azië in kaart gebracht

Thailand Pelgrimage naar een boeddhistische tempel

Bij de tempel Phrathat Doi Suthep brengen Thai offerandes van bloemen en wierook. De tempel met zijn prachtige, vergulde pagode – chedi of stoepa genoemd, waarin zich relikwieën van Boeddha bevinden – en de vergulde parasol liggen hoog boven op de berg met uitzicht op de tweede stad van Thailand, Chiang Mai. Na de beklimming van een grote trap met 309 treden kom je bij het ommuurde complex. Gelovigen en toeristen kunnen, nadat de schoenen zijn uitgetrokken, de tempel bezoeken.
De meerderheid van de bevolking in Thailand is boeddhistisch en vele Thai houden tijdens de boeddhistische feesten een pelgrimage naar deze heilige tempel.
In Zuidoost-Azië zijn de culturele verschillen groot. In Indonesië is de meerderheid moslim en in de Filipijnen vind je veel christenen. Elk land in deze regio heeft een eigen culturele traditie en er leven veel verschillende volken. Het hele gebied heeft zich sinds de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw economisch sterk ontwikkeld. Maar ook op dit gebied is de regio geen eenheid. Er zijn grote verschillen in welvaart tussen de landen.

1.1 Kennismaking met Zuidoost-Azië

De Karen in Thailand

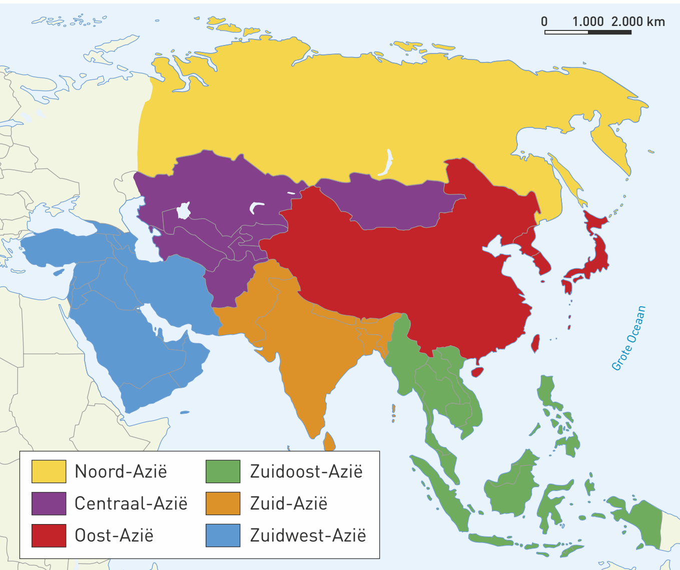
De Karen leven van de kleinschalige landbouw in het bergachtige grensgebied van Thailand en Myanmar. Het is een vreedzaam volk met een eigen cultuur. Omdat goede infrastructuur ontbreekt, zijn met name in de regentijd de schooltjes, verspreid in het berggebied, nauwelijks te bereiken. Goed onderwijs is dan ook lang niet voor elk kind weggelegd. Dit volk profiteert in veel mindere mate van de economische vooruitgang, zoals die in andere delen van Zuidoost-Azië te vinden is.

Grenzen aan de regio

▶ In figuur 1.1 kun je zien dat Zuidoost-Azië een subregio is van Azië. Om regio's te kunnen begrenzen, worden verschillende criteria gehanteerd. Een gebied kan bijvoorbeeld worden begrensd op basis van staatkundige grenzen, op basis van culturele criteria of door uit te gaan van de verschillende fysisch-geografische kenmerken. De indeling kan ook worden gemaakt op basis van economische criteria, bijvoorbeeld het inkomen dat gemiddeld wordt verdiend. Als een gebied een bepaald kenmerk heeft dat in principe geldt voor het gehele gebied, spreek je van een formele regio. Elk criterium leidt tot een andere begrenzing van de betreffende regio. Soms speelt het criterium klimaat een overheersende rol, een andere keer het criterium politiek systeem. In figuur 1.1 is een combinatie van fysisch-geografische en sociaalgeografische criteria gebruikt om de grenzen vast te leggen. De aanduiding 'Zuidoost-Azië' is sinds de Tweede Wereldoorlog bekend. Je zult bij de bespreking van een aantal criteria zien dat het gebied echter bepaald geen formele regio is.

> formele regio

● Bij de staatkundige indeling die in dit boek wordt gehanteerd, bestaat Zuidoost-Azië uit Myanmar (Birma), Thailand, Cambodja, Laos en Vietnam en uit de eilanden Maleisië, Singapore, Indonesië, Brunei, Oost-Timor en de Filipijnen. Het oostelijke deel van Nieuw-Guinea valt bij deze indeling buiten de regio, omdat dit geen deel uitmaakt van Indonesië.

Figuur 1.1 De subregio's van Azië.

Fysisch-geografische criteria

▶ De kaart in de GB waarop de ecologische landschapszones staan afgebeeld, is gemaakt op basis van fysisch-geografische criteria. Hierbij worden mondiaal zes hoofdzones onderscheiden. De landen van Zuidoost-Azië vallen binnen één van die hoofdzones, namelijk de tropische zone. Een groot deel van Zuidoost-Azië ligt in de humide tropisch zone en een kleiner deel in de semiaride tropische zone.

● Kijk je naar het reliëf, dan valt op dat in alle landen van deze subregio (uitgezonderd Cambodja) uitgestrekte, hoge bergketens met toppen van tussen de 2.600 en 4.000 meter liggen. Dit heeft te maken met de platentektoniek. De ligging in het vulkanische gebied van de 'Ring of Fire' zorgt voor veel vulkaanuitbarstingen en aardbevingen.

● De relatieve ligging is een ander criterium. Een deel van de regio behoort tot het vasteland van Azië (figuur 1.1). De andere helft vormt een zeer uitgestrekt eilandenrijk tussen de Indische en Grote Oceaan. De lange kustlijn biedt mogelijkheden voor ontwikkeling, maar heeft ook zijn beperkingen. Beschutte baaien en havens zijn gunstig voor de handel en de scheepvaart. Anderzijds maakt de geïsoleerde ligging van honderden eilanden de economische vooruitgang er echter niet gemakkelijker op.

Bevolking

▶ Zuidoost-Azië ligt ingeklemd tussen twee subregio's die beide worden gedomineerd door één land met een zeer grote bevolkingsomvang (figuur 1.1). In het noorden ligt Oost-Azië met China met zijn 1,4 miljard inwoners. In het westen ligt Zuid-Azië met India (1,17 miljard inwoners).

In Zuidoost-Azië wonen ruim 608 miljoen mensen (2010, figuur 1.2). De bevolkingsaantallen per land verschillen enorm: van 243 miljoen mensen in Indonesië tot 1,1 miljoen mensen in Oost-Timor. 55% woont op de Indonesische en Filipijnse eilanden. De overige 45% van de Zuidoost-Aziatische bevolking woont in één van de andere negen landen in de regio.

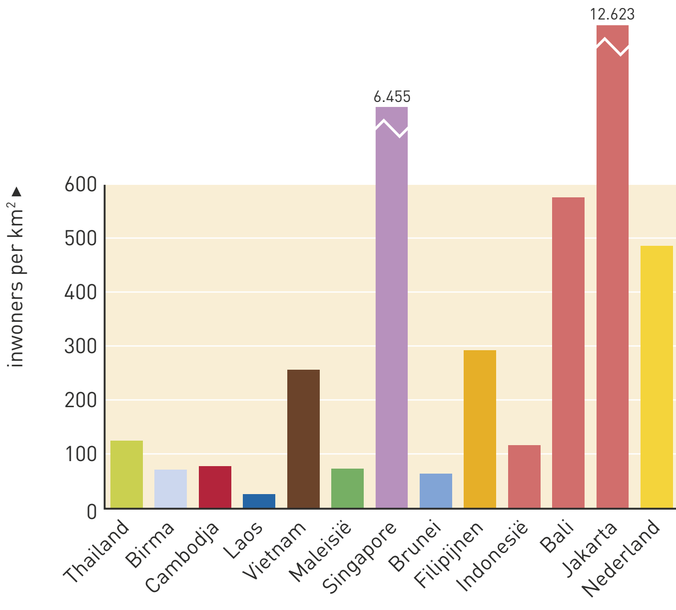
● De bevolkingsdichtheid in de regio is niet erg hoog. De bevolking is niet gelijk verspreid over het gebied. De meeste mensen wonen in de kustvlakten en de delta's van de grote rivieren, zoals de Mekong en de Irrawaddy. Deze gebieden – maar ook delen van Indonesië en hoofdsteden als Manila, Bangkok, Singapore en Jakarta – zijn zeer dichtbevolkt (figuur 1.3 en 1.4). In de bergachtige streken met savannes wonen relatief weinig mensen.

> relatieve ligging

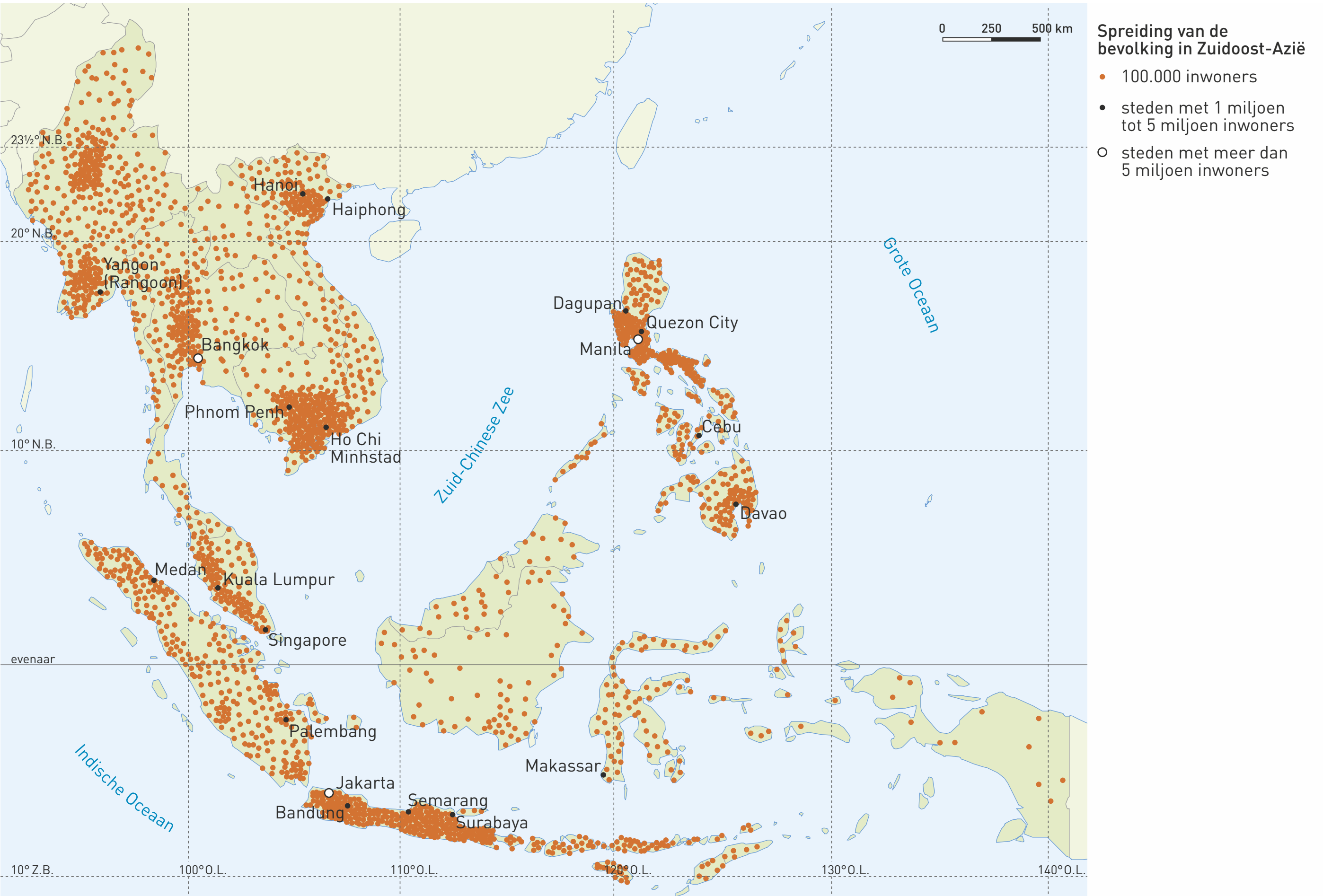
Land	Bevolkingsaantal (x miljoen)
Brunei	0,395
Cambodja	14,453
Filipijnen	99,900
Indonesië	242,968
Laos	6,522
Maleisië	28,275
Myanmar	53,414
Oost-Timor	1,155
Singapore	4,7
Thailand	67,090
Vietnam	89,571
totaal	**608,425**

Figuur 1.2 Bevolkingsaantallen in Zuidoost-Azië in 2010.

● Zuidoost-Azië is nooit overspoeld door immigratiegolven vanuit andere continenten. Over land was de regio moeilijk bereikbaar. De bergen en de dichtbeboste heuvels schermden het gebied af. In het gebied zijn de productieve agrarische delen door het reliëf van elkaar gescheiden. Ze zijn slechts op enkele plaatsen met elkaar verbonden. Dit maakte het reizen van het ene naar het andere gebied moeilijk. De beste manier voor migranten om de regio te bereiken, was dan ook via de zee. Vooral de Chinezen hebben hier gebruik van gemaakt. Zij vestigden zich als arbeiders en handelaren in de steden. De 'Chinatowns' zijn tegenwoordig in alle Zuidoost-Aziatische steden te vinden, vooral aan de kust.

Figuur 1.3 Bevolkingsdichtheden in de regio Zuidoost-Azië.

Figuur 1.4 Bevolkingsspreiding in Zuidoost-Azië.

Welvaart

▶ Singapore is het welvarendste land in Zuidoost-Azië. De mensen leven in een moderne stad en verdienen hun brood in de dienstensector, zoals het bankwezen en in de hoofdkantoren van internationale bedrijven. Het BNP per hoofd van de bevolking is hoog (figuur 1.5). Kijk je naar hoe men met dat geld kan leven, dan is de koopkracht in vergelijking met bijvoorbeeld de V.S. nog hoger. Myanmar, Cambodja en Laos hebben een laag BNP per hoofd van de bevolking. En ook al zijn de prijzen voor woningen en voorzieningen laag en is de koopkracht daardoor ook wat hoger dan je op het eerste gezicht zou denken, dan nog leven daar veel mensen in armoede. Landen als Indonesië en Thailand hebben een hogere welvaart en een hoger BNP per hoofd van de bevolking dan de drie eerder genoemde landen. In Indonesië en de Filipijnen is het gebied in de omgeving van de vulkanen volledig in cultuur gebracht en zeer dichtbevolkt. Door het warme en vochtige klimaat en de vruchtbare vulkanische bodems zijn er veel mogelijkheden voor de intensieve landbouw. Grote stukken land zijn volledig ingenomen door rijstvelden waar hoge opbrengsten worden behaald (figuur 1.6). De industrie is hier ook beter ontwikkeld dan in Myanmar, Cambodja en Laos.

Land	BNP/capita (dollars) 2009	BNP koopkracht in dollars per capita 2009
Brunei	34.827	49.266
Cambodja	693	1.802
Filipijnen	1.749	3.525
Indonesië	2.362	4.174
Laos	942	2.431
Maleisië	6.822	13.593
Myanmar	419	1.093
Singapore	36.631	49.765
Thailand	3.950	8.072
Vietnam	1.104	3.067
Zuidoost-Azië	**2.533**	**4.829**

Figuur 1.5 BNP en koopkracht in Zuidoost-Azië in 2009.

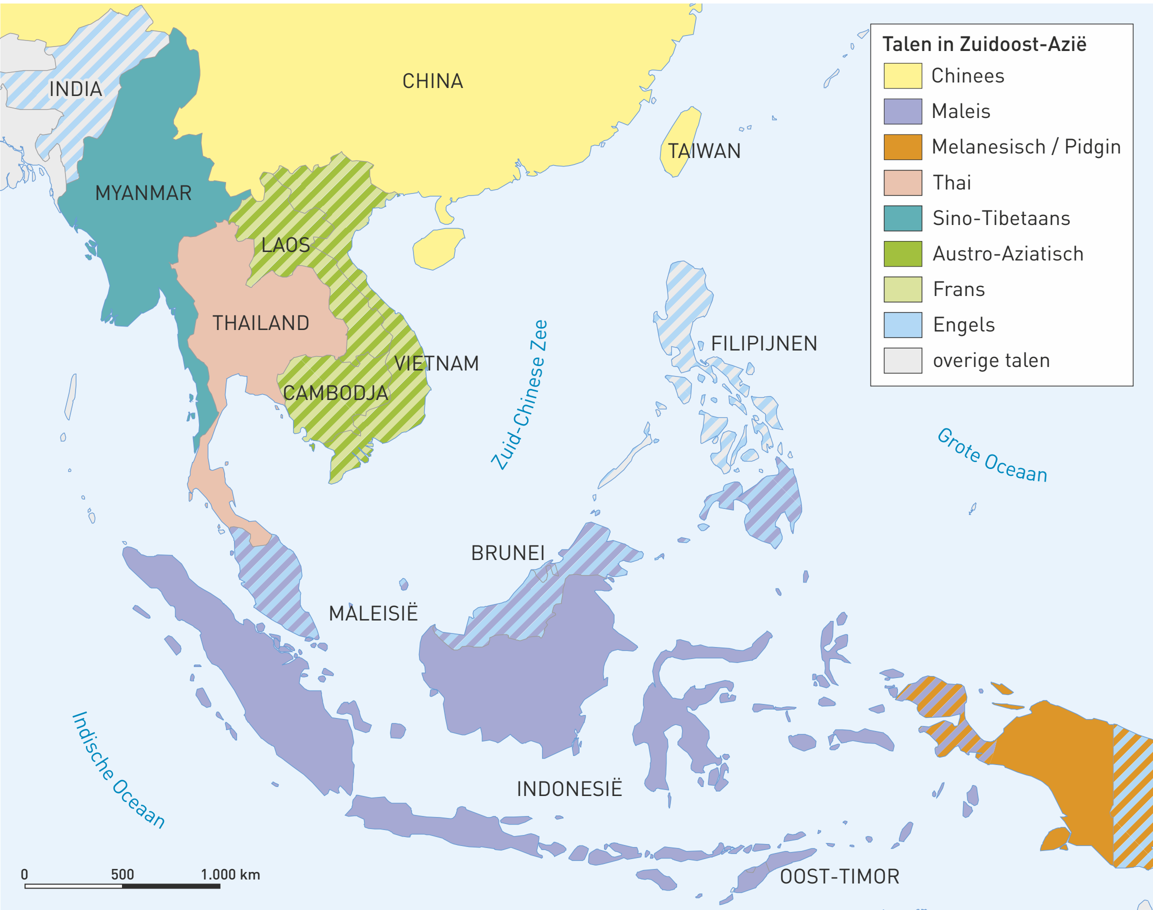
Figuur 1.6 De perfect aangelegde rijstterrassen zorgen voor hoge opbrengsten.

Cultuurgebieden

▶ Landen in een cultuurgebied hebben een aantal kenmerken met elkaar gemeen, zoals het geloof, de taal, de muziek of de kleding. De landen in Zuidoost-Azië hebben niet allemaal dezelfde godsdienst en ook andere aspecten van hun cultuur en geschiedenis komen niet overeen.

● Als de cultuurgebieden van de wereld worden ingedeeld op basis van taal, blijkt dat Zuidoost-Azië veel verschillende taalgroepen kent. In figuur 1.7 zie je een aantal hoofdgroepen van talen weergegeven. Maar elke hoofdgroep bestaat weer uit vele aan elkaar verwante taalgroepen.

● Ook de godsdienst is nauw verweven met de cultuur en zorgt zowel voor eenheid als voor conflicten in de regio. Veel groepen

Figuur 1.7 Talen in Zuidoost-Azië.

> cultuurgebied
> cultuur

Figuur 1.8 Het etnische mozaïek van Zuidoost-Azië.

ontlenen immers hun identiteit, waarden, tradities en gebruiken aan de religie. Zuidoost-Azië is een mengelmoes van geloofsovertuigingen, waarbij de islam, het boeddhisme en het hindoeïsme de belangrijkste zijn. Het rooms-katholieke geloof speelt alleen op de Filipijnen een belangrijke rol. Dit is een rechtstreeks gevolg van de Spaanse koloniale overheersing en het daarmee samenhangende missiewerk. Het taoïsme en confucianisme hebben vooral aanhangers in Maleisië, Singapore en Vietnam. Hoewel de socialistische Vietnamese overheid de uitoefening van godsdienst niet aanmoedigt, is er officieel godsdienstvrijheid. De natuurgodsdiensten worden in vrijwel alle Zuidoost-Aziatische landen uitgeoefend. Vaak zijn de animistische tradities en gewoonten verweven met de andere godsdiensten.

● Zuidoost-Azië is een smeltkroes van etnische bevolkingsgroepen (figuur 1.8). Een etnische bevolkingsgroep heeft dezelfde taal, religie, cultuur of geschiedenis. Soms dragen groepen hun eigen kleding en sieraden. Het verkrijgen van een volledige en betrouwbare etnische landkaart van welk Zuidoost-Aziatisch land dan ook, is een onbegonnen opgave. In Myanmar bijvoorbeeld, wonen meer dan honderd etnische groepen. Zijn etnische groepen sterk met elkaar verbonden, dan worden ze als één groep gezien. Op de kaart van figuur 1.8 zie je negen hoofdgroepen van etnische volken. In figuur 1.9 lees je voor negen van de Zuidoost-Aziatische landen wat hun belangrijkste cultuurkenmerken zijn.

> religie
> islam
> boeddhisme
> hindoeïsme

Indonesië

In Indonesië is het merendeel van de bevolking van Maleise oorsprong. De rest is overwegend Melanesisch (vooral op Papoea en de Molukken). Het land kent naar schatting 360 verschillende etnische groeperingen en herbergt een groot aantal religies en talen. Indonesië heeft één van de grootste Chinese bevolkingsgroepen in Zuidoost-Azië. Deze groep woont vooral in de grote steden en wordt geschat op ongeveer vier miljoen mensen. De meeste van deze Chinezen wonen al generaties lang in Indonesië en bezitten de Indonesische nationaliteit; van de rest zou ongeveer de helft stateloos zijn. De economisch sterke positie van het Chinese bevolkingsdeel leidt soms tot sociale spanningen.

Filipijnen

De Filipijnen bestaan uit 860 bewoonde eilanden met moeilijk toegankelijke berggebieden en regenwouden. Doordat er meer dan zeventig talen en honderden dialecten worden gesproken, is de onderlinge communicatie moeilijk. De moslimgemeenschappen behoren tot de armste groepen van het land. Hun achtergestelde positie dateert al van de Spaanse overheersing. Vele pogingen tot integratie tussen de christelijke meerderheid en de moslims zijn mislukt en het geweld laait nog regelmatig op met veel doden en gewonden als gevolg.

Laos

Over het aantal etnische groepen is de overheid van Laos het niet eens. De cijfers lopen uiteen van 47 tot 130. Om deze etnische lappendeken bestuurbaar te maken, hebben de autoriteiten gekozen voor een indeling in drieën op basis van de hoogte van het leefgebied. De helft van de bevolking woont in het laagland en heten de Lao Loum, Laagland-Laotianen. Een deel woont op de lagere berghellingen, Lao Theung, en een deel op de hoogst gelegen gebieden, Lao Sung. Migratie brengt deze indeling enigszins in de war, hoewel de vermenging nog zeer gering is. De groepen hebben hun eigen cultuur sterk behouden doordat ze veelal afgescheiden van elkaar leven.

Figuur 1.10 Inwoner van Papoea.

Maleisië

Maleisië kampt al sinds zijn onafhankelijkheid met etnische spanningen tussen de islamitische Maleiers, de boeddhistische Chinezen en de hindoeïstische Indiërs. Daarom is er een speciaal ministerie voor Nationale Eenheid en Sociale Ontwikkeling. Het doel is te komen tot een situatie waarin burgers zich op de eerste plaats Maleisiër voelen. Reclamespots en 'integratiebezoeken' tussen diverse etnische groepen moeten dit bevorderen. Eén van de oorzaken van de onderlinge verdeeldheid is het onderwijs. Je zou juist verwachten dat onderwijs een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan de eenwording, maar voor Chinezen en Tamils (afkomstig uit Zuid-India en Sri Lanka) bestaan aparte scholen. Bovendien zijn de scholen van de Chinezen meestal erg rijk en die van de Tamils erg arm. Moslims gaan naar de nationale scholen. De groep Maleiers groeit en krijgt steeds meer politieke invloed – tot grote zorg van de Chinezen en Indiërs.

Cambodja

De Cambodjaanse bevolking is etnisch homogeen. Slechts 10% van de bevolking behoort niet tot de Khmer. Het betreft Chinezen, Vietnamezen en Cham die in het laagland wonen en ongeveer twintig etnische groepen in de bergachtige streken in het zuidwesten.

Figuur 1.9 Cultuur in Zuidoost-Azië.

Myanmar

Myanmar heeft meer dan honderd etnische groepen en evenveel verschillende talen. Veel etnische groepen bestaan weer uit tientallen subgroepen. Binnen Myanmar is één groep dominant, de Birmanen. Veel andere groepen worden achtergesteld of gediscrimineerd. Het bewind in Myanmar staat bekend om zijn repressieve beleid en het grote aantal politieke gevangenen. De machthebbers maken zich met grote regelmaat schuldig aan ernstige schending van de mensenrechten tegen leden van etnische minderheden. De Karen in het grensgebied met Thailand ondervinden hiervan regelmatig de gevolgen.

Vietnam

In Vietnam wonen ruim vijftig etnische groepen. De grootste groep is de Viet. Ze wonen in de kustvlakte en in de delta's van de Mekong en de Rode Rivier. De bewoners van de heuvels en bergen van Midden- en Noord-Vietnam zijn verwant aan etnische groepen in Thailand of Zuid-China en worden weer onderverdeeld in verschillende taalgroepen.

Singapore

De oorspronkelijke inwoners van Singapore zijn de Maleisiërs (14%), maar zij vormen niet de grootste groep in het land. Dat zijn de Chinezen die in de negentiende en twintigste eeuw hiernaartoe migreerden en nu ruim driekwart van de bevolking vormen. Daarnaast wonen er Indiërs en een kleine groep Europeanen, Amerikanen, Australiërs, Japanners en Arabieren.

Thailand

Thailand is een minder extreme smeltkroes. Toch is ook hier de diversiteit aan talen, dialecten en etnische herkomsten aanzienlijk. De grootste etnische minderheid vormen de Chinezen, maar zij zijn volledig geassimileerd in de samenleving. Hetzelfde geldt voor de honderdduizenden Khmer. Beide hebben het voordeel dat ze, net als de Thaise bevolking, boeddhistisch zijn. Heel anders verloopt dat met de ruim één miljoen islamitische Maleisiërs die in het zuiden wonen. Zij voelen zich achtergesteld bij de Thaise boeddhisten. Een deel van hen streeft naar onafhankelijkheid of naar aansluiting bij Maleisië, wat herhaaldelijk tot gewapende conflicten leidt. Sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw, toen een aantal mensen uit deze groep belangrijke regeringsfuncties kreeg, is de situatie iets verbeterd. De acht bergvolken, waaronder de Karen (1% van de bevolking), vormen tegenwoordig een andere probleemgroep. De integratie verloopt door hun geïsoleerde woonplaatsen moeilijk en het verplicht gestelde onderwijs maakt dat ze zich bewust worden van hun slechte positie.

Figuur 1.11 Padaungvrouwen in Myanmar.

1.2 Een onvoorspelbare natuur

De dreiging van de Mayon

Het tafereel op de foto ziet er vredig uit: twee meisjes die door de groene rijstvelden naar hun dorp wandelen, met op de achtergrond de vulkaan de Mayon met een rookpluimpje. De perfect gevormde stratovulkaan de Mayon is echter een van de gevaarlijkste vulkanen in Zuidoost-Azië. Kleine en grote uitbarstingen in de twintigste en eenentwintigste eeuw zorgden voor pyroclastische stromen en grote aswolken, met vele doden en gewonden tot gevolg. En dit is niet de enige gevaarlijke vulkaan in Zuidoost-Azië!

Vulkanen en platen

▶ Geologisch gezien wordt Zuidoost-Azië aan de west-, zuid- en oostkant begrensd door breuken, de randen van tektonische platen. De aanwezigheid van vulkanisme en het voorkomen van aardbevingen hangen hiermee samen. De Filipijnen en Indonesië liggen aan de zogeheten 'Ring van Vuur', een groot aantal vulkanen in de vorm van een boog rond de Grote Oceaan. Op de Filipijnen zijn de Mayon, de Taal en de Pinatubo de bekendste vulkanen. Buurland Indonesië heeft ruim vierhonderd vulkanen binnen zijn landsgrenzen. Geen land ter wereld heeft zoveel vulkanen als Indonesië. Alleen al op Java zijn er meer dan 35 actieve vulkanen en in heel Indonesië 129. Vulkanisch as en gesteente zitten vol mineralen en voedingsstoffen die – in een tropisch klimaat na een paar honderd jaar – een vruchtbare bodem opleveren. Hoewel het erg gevaarlijk kan zijn om dicht bij een vulkaan te wonen, zorgt die vruchtbare bodem ervoor dat de omgeving van een vulkaan meestal dichtbevolkt is.

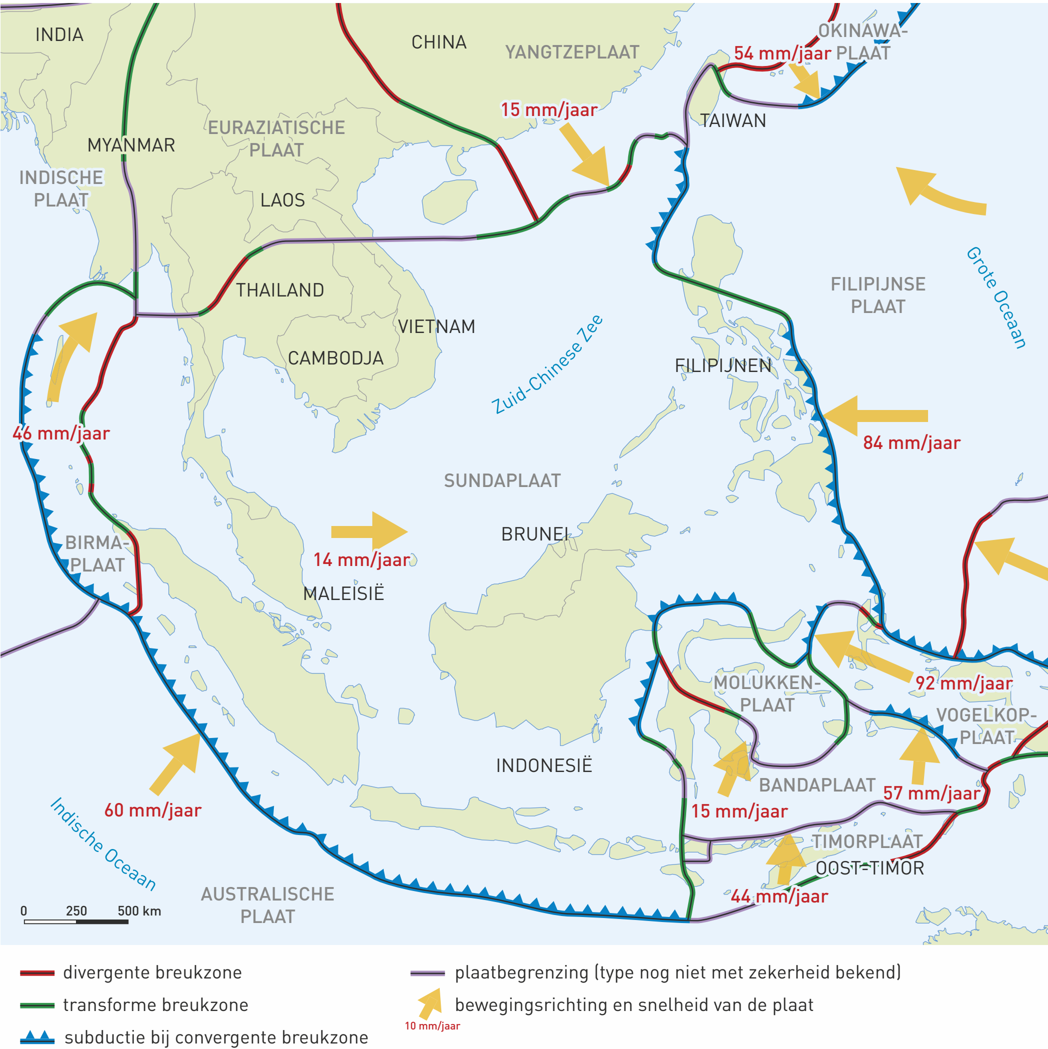
> tektonische platen
> vulkanisme
> aardbevingen

● De platentektonische puzzel van Zuidoost-Azië is ingewikkeld. In dit gebied bewegen vier grote platen ten opzichte van elkaar: de Indisch-Australische plaat in het zuiden, de Euraziatische plaat in het noorden, de Filipijnse plaat in het noordoosten en de Pacifische plaat in het oosten. Door breukvorming, rek en druk zijn in het grensgebied van de vier grote platen een aantal kleine platen en transforme breuken ontstaan.

De aarde beeft in Indonesië

▶ In figuur 1.12 zie je de kaart met grote en kleine platen in Indonesië en directe omgeving. Delen van Indonesië, zoals Kalimantan en Papoea Nieuw-Guinea, liggen op de tektonisch stabiele plaatdelen van de Euraziatische en de Indisch-Australische plaat en hebben geen vulkanische verschijnselen of hevige aardbevingen.

● In het westelijke en zuidelijke deel van Indonesië, van Sumatra tot de Molukken, vindt subductie plaats. In figuur 1.12 is te zien dat de Australische plaat met een snelheid van 6 cm per jaar in noordnoordoostelijke richting onder de Sundaplaat

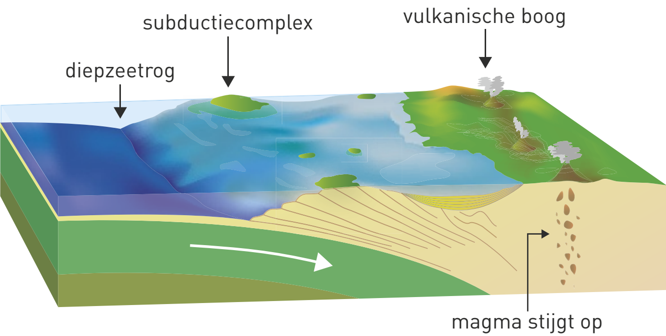

Figuur 1.12 De platentektonische kaart van Indonesië en omgeving.

duikt. Deze Sundaplaat was, net als de Birmaplaat, oorspronkelijk een onderdeel van de Euraziatische plaat. De beweging tussen de platen gaat niet altijd geleidelijk, maar verloopt schoksgewijs met een paar millimeter per week. Door de wrijving hoopt de energie zich soms op, totdat de platen op een gegeven moment in een klap een stuk ten opzichte van elkaar doorschuiven. Dit gaat gepaard met vaak heftige aardbevingen.

- De oceanische Indisch-Australische plaat is zwaarder en duikt de diepte in. Bij deze convergente breukzone, de subductiezone, ontstaat een diepe trog. De plaat schuift schuin onder de Sundaplaat en bevindt zich onder Java dan op ongeveer 100 tot 200 km diepte (figuur 1.13). Op die diepte in de mantel wordt het gesteente van de ondergeschoven plaat zo warm dat het begint te smelten. Het op die manier gevormde magma stijgt via scheuren naar het aardoppervlak op en zal met uitbarstingen vulkanen vormen. Zo is evenwijdig aan de trog de eilandenboog met vele actieve vulkanen in dit deel van Indonesië gevormd (figuur 1.13).

- Het feit dat India nog steeds opschuift naar het noordoosten, veroorzaakt extra druk op de Sundaplaat. Over het eiland

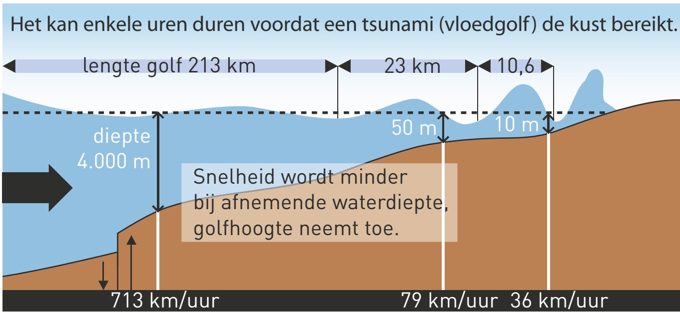

Figuur 1.13 Schematische doorsnede van een subductiezone.

Sumatra loopt een langgerekte transversale breukzone die is ontstaan door de druk van de verschillende platen. De breuk is op de luchtfoto van figuur 1.15 goed in het landschap te herkennen.

- In het noordoostelijke deel van Indonesië, waar Sulawesi en de Molukken liggen, zijn de bewegingen van de platen ingewikkelder. De miniplaatjes, zoals de Bandaplaat, de Timorplaat, de Molukkenplaat en de Vogelkopplaat (figuur 1.12) staan aan alle kanten onder druk. Daardoor ontstaan divergente breukzones, subductiezones en transforme breuken op relatief korte afstand van elkaar. Tussen de Molukken en de Filipijnen zijn bij subductie eilandenbogen van vulkanen ontstaan. In dit hele gebied is het risico op zware aardbevingen vrij hoog.

- Als gevolg van subductie kan een zeebeving ontstaan. Het epicentrum van een zeebeving ligt op de bodem van de oceaan (figuur 1.14). Wanneer daarbij de zeebodem een stuk omhoog beweegt (met al het water dat erop ligt), kan er een tsunami

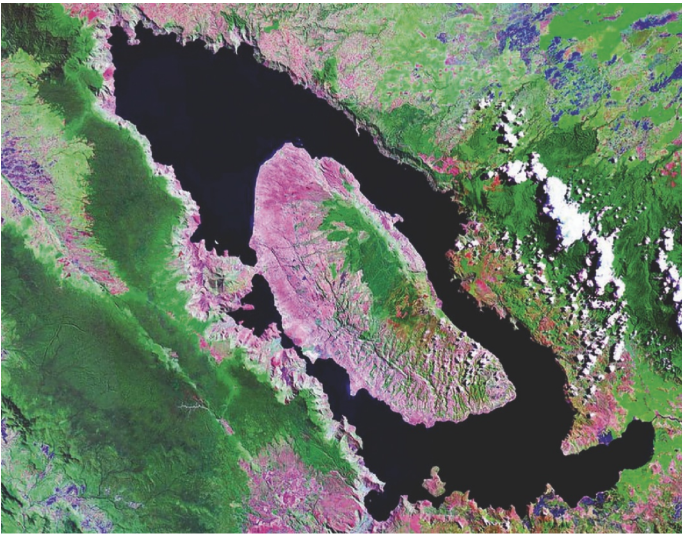
Door de verticale beweging van de platen wordt de waterkolom omhoog gedrukt en verplaatst zich vervolgens horizontaal met grote snelheid. Bij het land wordt de snelheid afgeremd.

Figuur 1.14 Het ontstaan van een tsunami.

ontstaan. Er breiden zich dan vanuit het epicentrum golven uit, die zich met grote snelheid langs het oppervlakte van de oceaan voortbewegen. Als deze golven de langzaam oplopende zeebodem van de kust bereiken, worden ze vertraagd en kunnen ze een hoogte van meer dan tien meter krijgen. Eenmaal bij de kust overspoelen ze het land met veel geweld. Dit heeft zich ook in december 2004 voorgedaan bij de grote tsunami rondom de Indische oceaan. Een meer recent voorbeeld in Oost-Azië is de tsunami in maart 2011 bij de oostkust van Japan.

Gevaarlijke vulkanen in Indonesië

▶ Van alle Indonesische vulkanen was maar liefst 80% in de twintigste eeuw actief. Uitbarstingen in Indonesië richten niet alleen lokaal grote schade aan, maar hebben ook op mondiaal niveau invloed.

Figuur 1.15 Het Tobameer en de transversale breukzone ten zuidwesten ervan.

Hieronder worden een paar bijzondere vulkaanuitbarstingen besproken, die zich in dit land hebben voorgedaan.

- Het Tobameer (figuur 1.15) is een caldeira die ontstaan is als gevolg van de uitbarsting van de vulkaan de Toba. Zo'n 74.000 jaar geleden blies de vulkaan ongeveer 2.500 km^3 as de lucht in. Ter vergelijking: bij de uitbarsting van de Mount St. Helens in 1980 werd 1 km^3 as de lucht in geslingerd en bij die van de Pinatubo 10 km^3. Een groot gebied ten noordwesten van de Toba werd onder een dikke laag as bedolven. De temperatuur daalde wereldwijd, doordat er veel zwavelzuur in de atmosfeer kwam en het zonlicht werd geblokkeerd. Hierdoor ontstond een verschijnsel dat te vergelijken is met een soort nucleaire winter. Over de mate van afkoeling zijn de geleerden het niet eens. Sommige wetenschappers beweren dat de uitbarsting van de Toba een ijstijd veroorzaakte.

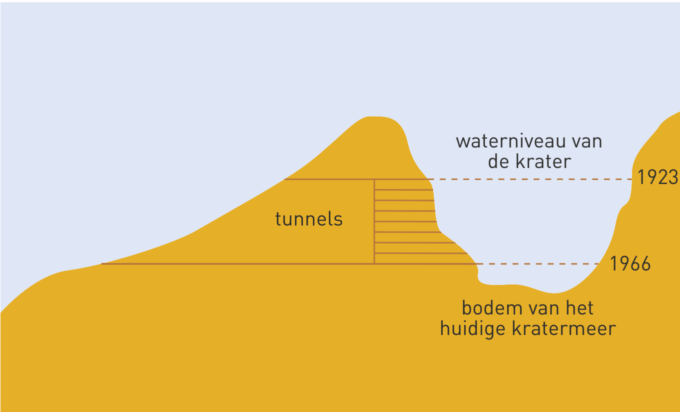
- In augustus 1883 barstte de Krakatau, de Javaanse naam voor 'vulkaan', uit. De vulkaan ligt op een gelijknamig eilandje tussen Java en Sumatra. Grote pyroclastische stromen en een enorme hoeveelheid gesteente en as werden met luide explosies uitgespuwd. Door het instorten van het centrale deel van de vulkaan, de caldeira, ontstonden er golven van ruim 18 m hoog. Deze enorme tsunami wierp schepen op de kust en ruim 36.000 mensen verdronken. Het stof dat in de atmosfeer kwam, verspreidde zich door de dampkring en veroorzaakte op het noordelijk halfrond een temperatuurdaling van 0,5 tot 0,8 °C. Na de uitbarsting bleef het 24 jaar rustig. Toen vonden aan de noordzijde van de caldeira onderzeese uitbarstingen plaats. Al gauw ontstond er een kleine kegel boven zeeniveau, de Anak Krakatau, ofwel het kind van de Krakatau.

Figuur 1.16 Aslagen bij een dorp aan de voet van de Merapi.

● In de herfst van 2010 is de vulkaan de Merapi gedurende twintig dagen bijna dagelijks uitgebarsten. Ondanks evacuaties vielen er uiteindelijk meer dan 350 doden, en meer dan 320.000 mensen moesten hun dorp en land verlaten. Door pyroclastische stromen en enorme aswolken werd een groot deel van de directe omgeving zodanig aangetast, dat het de vraag is of de bevolking nog wel kan terugkeren (figuur 1.16).

● Er zijn zestien vulkanen in Indonesië met een kratermeer, waarvan de Kelud in Oost-Java de gevaarlijkste was. Alleen al in 1919 stierven meer dan 5.100 mensen toen de kraterwand ontplofte en er een gigantische hoeveelheid water vrijkwam. Deze watermassa stroomde met een snelheid van 60 km per uur naar beneden. Er ontstond een grote modder- en puin-stroom, die een lahar wordt genoemd. Om nieuwe lahars te voorkomen, werd in de loop van de twintigste eeuw een complex drainagesysteem van tunnels aangelegd om het kratermeer droog te leggen (figuur 1.17). Eind 2007 ontstond in het kratermeer van de onberekenbare vulkaan in een paar

Figuur 1.17 Het drainagesysteem van de Kelud.

Figuur 1.18 Het kind van de Kelud: een nieuwe lavadome in het oude kratermeer van de Kelud.

dagen tijd een nieuwe lavadome van 260 meter hoogte (figuur 1.18). Een deel van het drainagesysteem werd geblokkeerd en uiteindelijk nam de lavadome de plaats in van het hele meer.

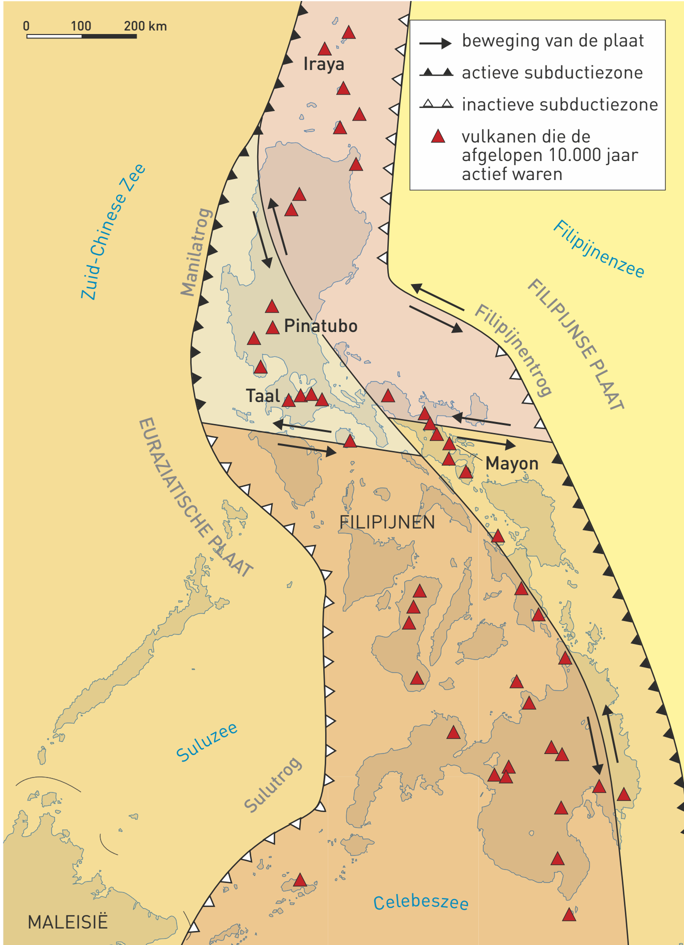
Complexe subductiezones op de Filipijnen

▶ De Filipijnen liggen op enkele microplaten tussen twee uitgestrekte subductiezones (figuur 1.19). De twee grote Filipijnse en Euraziatische platen oefenen aan weerszijden druk uit op deze kleine platen. Zo zijn door de subductie van de Euraziatische plaat in het noordwesten de Manilatrog gevormd en de vulkanen op Luzon, zoals de Pinatubo en de Taal. In het zuidoosten duikt de Filipijnse plaat bij de Filipijnse trog de diepte in en heeft de zuidoostelijke vulkaanketen gevormd vanaf de Mayon tot de Balut (figuur 1.19).

● Door de druk van de twee grote platen loopt er een 1.200 km lange breukzone van het noordelijke eiland Luzon naar Mindanao in het zuiden. Zoals in figuur 1.19 te zien is, bewegen de delen van de plaat hier langs elkaar: een transforme breuk. Dat maakt de platentektoniek in dit gebied extra complex.

▶ De vormen in het landschap weerspiegelen de ingewikkelde patronen van de platentektoniek. Door de subductie ontstaan niet alleen vulkanen, maar vindt ook gebergtevorming plaats. Daarbij worden cordillera's gevormd: langgerekte bergketens die het gevolg zijn van het op elkaar botsen van fragmenten aardkorst langs de subductiezone en van de verdikking van de korst. Er ontstaan grote magmavoorraden onder de plaat. De vele eilanden waaruit het Filipijnse eilandenrijk bestaat,

> gebergtevorming

Figuur 1.19 Detail van de platentektoniek van de Filipijnen.

kunnen gezien worden als bergtoppen die boven het zeeniveau uitsteken. Veel eilanden zijn dan ook erg klein en bestaan slechts uit een bergtop die afloopt naar zee. De grotere eilanden bestaan uit meerdere toppen waartussen relatief vlakke gebieden liggen. De cordillera's op Luzon zijn de voortzetting van de bergketens in Taiwan. In het zuiden zijn de bergen van Sulawesi en de Molukken een vervolg van die van Mandanao.

▶ Het aantal vulkanen op de Filipijnen is veel kleiner dan in Indonesië, maar ze zijn minstens zo gevaarlijk.

● Tot 1991 was de Pinatubo een onopvallende vulkaan waarvan de hellingen waren bedekt met oerwoud. De laatste uitbarsting vond vijfhonderd jaar geleden plaats en de meeste mensen in het gebied wisten zelfs niet eens dat ze op een vulkaan leefden. Vanaf half maart 1991 voelden de bewoners van de berg in toe-nemende mate aardschokken en in juni was de uitbarsting een feit. De eruptie was zeer explosief door de wisselwerking van water en opgewarmd vulkanisch gesteente. Het leverde een paddenstoelvormige aswolk van 400 km breed en 34 km hoogte op (figuur 1.20). 10 km³ gesteente werd de lucht in geblazen. Een vloeibaar mengsel van hete stukken gesteente en hete gassen dat met grote snelheid uit de vulkaan stroomde, de zogenoemde pyroclastische stroom, strekte zich uit tot een afstand van 16 km van de top. Er ontstond een caldeira van 2,5 km doorsnee waarvan de top 260 meter lager lag dan voorheen. Tot overmaat van ramp raasde de tyfoon Yunya in die dagen over het gebied waardoor enorme hoeveelheden neerslag zich vermengden met de as. Hierdoor ontstonden lahars die via allerlei dalen de vulkaan af stroomden. Vulkanologen hadden de Filipijnse regering gewaarschuwd voor de actiever wordende Pinatubo. Dankzij grote evacuaties in een straal van 20 tot 40 km rondom de vulkaan kon het aantal slachtoffers, gezien de grote eruptie, beperkt worden. Er stierven 300 mensen, met name door instortende daken door het gewicht van de natte as.

Figuur 1.20 De eruptie van de Pinatubo in 1991.

1.3 Natuurlijke hulpbronnen en ontwikkeling

Traditionele oliewinning op Java

Een arbeider giet ruwe olie in een vat. In Bojonegoro, op Java, wordt olie nog met traditionele technieken gewonnen en gedistilleerd en vervolgens op Java verkocht. Het is zwaar en vuil werk. De opbrengsten schommelen sterk, afhankelijk van de prijzen op de wereldmarkt. Er liggen oude putten die nog dateren uit de Nederlandse koloniale tijd. Moderne oliebedrijven proberen sinds 2005 het gebied commercieel te exploiteren. Ze moeten daarvoor onderhandelen met de dorpseigenaren van de grond en een samenwerkingsverband aangaan met de arbeiders.

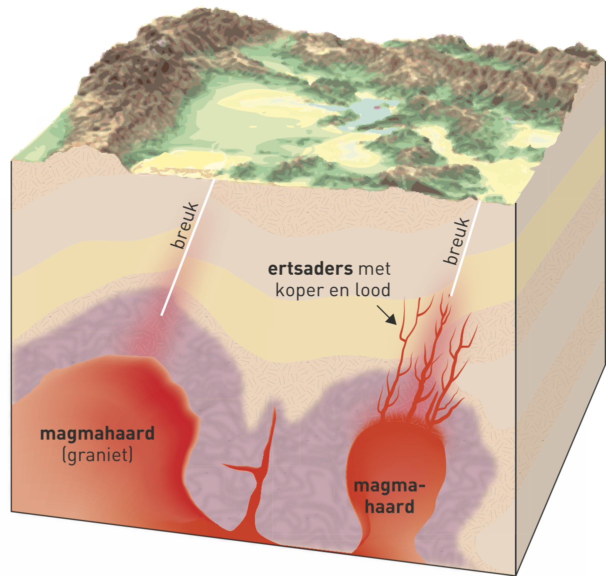
Natuurlijke hulpbronnen in Zuidoost-Azië

▶ Natuurlijke hulpbronnen zijn alle stoffen die aan het milieu worden onttrokken en die worden gebruikt om van te leven. Ze zijn van groot belang voor ons bestaan.
● Je kunt de natuurlijke hulpbronnen opdelen in drie categorieën. Enerzijds zijn er de ertsen, zoals ijzer, tin, bauxiet en koper. Met deze grondstoffen worden producten gemaakt, zoals het staal uit ijzererts, of aluminiumblikjes uit bauxiet. Alle fabrieksprocessen vereisen energie, meestal afkomstig van het verbranden van fossiele energiebronnen, zoals olie, gas of steenkool. Behalve energiebronnen en grondstoffen vallen ook de bodem, het water, schone lucht, natuurlijke bossen en ruimte onder de natuurlijke hulpbronnen. In deze paragraaf ga je dieper in op de ertsen en de fossiele energiebronnen in deze regio.

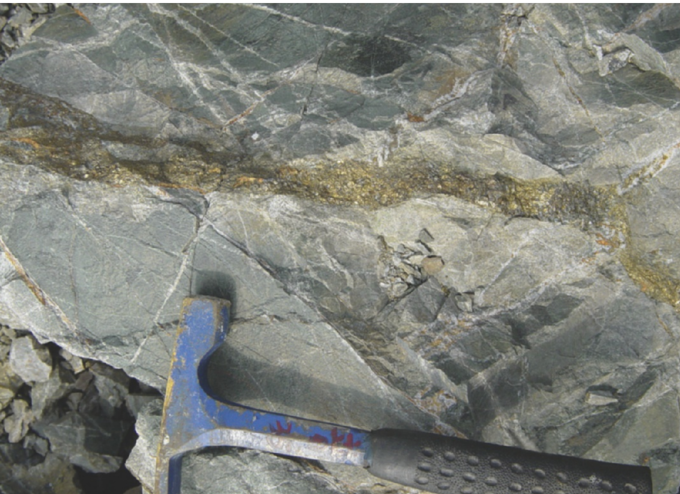
> ertsen
> fossiele energiebronnen

Ertsen en fossiele brandstoffen

▶ De delfstoffen in een vulkanisch gebied zijn op de volgende manier ontstaan. In de mantel bevinden zich magmahaarden met een mengsel van een groot aantal vloeibare chemische elementen. Elk element heeft zijn eigen stollingstemperatuur waarbij het een hard gesteente wordt. Stijgt zo'n magmahaard langzaam naar het aardoppervlak, dan wordt de temperatuur lager en zullen achtereenvolgens verschillende elementen gaan stollen. In de magmahaard ontstaan zo, afhankelijk van de temperatuur, concentraties van ertsmineralen (bijvoorbeeld pyriet) en gesteenten (bijvoorbeeld graniet) (figuur 1.21). Wanneer bijna alles is gestold, blijven alleen nog restmineralen over met een lage stollingstemperatuur, zoals koper, lood en zink. Via scheuren in het bovenliggende gesteente stijgt dit nog vloeibare restmateriaal met lood, zink en koper in spleten omhoog (figuur 1.21), koelt verder af en stolt alsnog. Zo vormen deze gestolde elementen ertsaders. De aders kunnen een breedte hebben van tientallen meters tot enkele centimeters (figuur 1.22).

Figuur 1.21 Het ontstaan van ertsen in magmahaarden en aders.

Figuur 1.22 Ertsader van pyriet.

● Wanneer de magmahaarden en ertsaders door gebergtevormende krachten bij de subductiezones nog dichter bij het aardoppervlak komen, kunnen de gevormde ertsen gewonnen worden.
▶ Olie en gas worden in ondiepe zeeën gevormd en vind je op het continentale plat van Indonesië, ten noorden van de eilanden.

Hulpbronnen en ontwikkeling

● Als een land beschikt over veel nuttige natuurlijke hulpbronnen, kunnen deze worden ingezet voor de productie van goederen. Het voordeel is dat je die hulpbronnen niet meer hoeft in te voeren, wat meestal geld bespaart. En ook al verwerk je ze niet zelf, door ze te exporteren, komen belangrijke buitenlandse deviezen binnen.
● Overigens kent de winning van de grondstoffen soms ook een schaduwzijde. Wanneer de winning niet op een duurzame wijze geschiedt, wordt lokaal of ook regionaal het milieu aangetast. Bij de winning van ertsen in dagbouw bijvoorbeeld, worden complete heuvels afgegraven, waardoor natuurlijke ecosystemen verdwijnen. Onzorgvuldige winning van aardolie kan leiden tot lekkages die de bodem en de zee sterk kunnen verontreinigen. Tropische regenwouden verdwijnen wanneer er onzorgvuldig wordt gekapt. In deze paragraaf ga je bekijken wat de aanwezige ertsen en fossiele energiebronnen betekenen voor de ontwikkeling van Zuidoost-Azië.
● In figuur 1.23 zie je wat per land de belangrijkste energiebronnen, delfstoffen en overige hulpbronnen zijn. De bodems

Land	Energiebronnen en delfstoffen	Andere natuurlijke hulpbronnen	BNP per hoofd van de bevolking in dollars in 2009
Brunei	aardolie en aardgas	-	34.827
Cambodja	ijzererts, mangaan en in 2005 olie gevonden, maar nog niet in productie	hout	693
Filipijnen	nikkel, koper, zink, beetje olie	hout, rubber	1.749
Indonesië	olie, gas, bauxiet, steenkool, zilver, tin, koper, goud	hout	2.362
Laos	koper, tin en gips	hout	942
Maleisië	olie, aardgas, tin en mineralen	rubber, hout	6.822
Myanmar	tin, zink, koper, wolfram, lood, aardgas en enkele andere mineralen	hout	419
Oost-Timor	beetje olie	-	2.533
Singapore	-	-	36.631
Thailand	tin, aardgas, wolfram, lood, gips, ligniet, fluoriet, olie	rubber, hout, vis	3.950
Vietnam	steenkool, olie, zink, koper, zilver, goud, magnesium en ijzer	rubber	1.104

Figuur 1.23 Hulpbronnen en BNP in dollars in 2009 per land in Zuidoost-Azië.

> continentale plat

worden in paragraaf 1.4 van dit hoofdstuk beschreven. Wil je bekijken of de hulpbronnen daadwerkelijk een aandeel hebben geleverd in de economische ontwikkeling, dan zegt zo'n opsomming in figuur 1.23 niet zoveel. Je zou dan onder andere moeten weten hoeveel van de hulpbron in de loop der tijd is gewonnen en welk aandeel dat bijvoorbeeld in de wereldmarkt opleverde en wat de economische waarde ervan is. Dit wordt aan de hand van een aantal voorbeelden in enkele landen van Zuidoost-Azië uitgewerkt.

Maleisië

▶ Een van de belangrijke delfstoffen die in Maleisië werd gewonnen, is tin. Dit is een witachtig metaal dat wordt gebruikt om een soort beschermingslaagje te vormen om andere metalen, ook wel coating genoemd. Metalen die bedekt zijn met een tincoating, worden niet snel aangetast door de lucht en door zeewater. Dit principe werd al van oudsher toegepast bij brons. Tegenwoordig worden met name lood en zink voorzien van een vertind laagje. Daarnaast werd tin veel gebruikt in de verpakkingsindustrie. De tinertsen die in de wereld het makkelijkst te winnen zijn, vind je voor het grootste deel in Zuidoost-Azië (figuur 1.24). Er worden verschillende winningstechnieken (figuur 1.25) gebruikt, die vrij veel energie vergen. Het zal duidelijk zijn dat door de aanleg van de mijnen de natuurlijke ecosystemen verdwijnen en de natuurlijke drainagepatronen worden verstoord.

● Maleisië staat op dit moment op de achtste plaats qua aandeel in de wereldproductie. Tegenwoordig hebben in Zuidoost-Azië Vietnam en met name Indonesië een groter aandeel in de wereldproductie, maar vroeger was Maleisië nummer één.

Figuur 1.25 Tinwinning in Maleisië vergt veel energie.

De tinproductie is de oudste industrie in Maleisië. Chinese migranten startten de productie al in 1820 en rond 1870 waren er 40.000 mijnwerkers actief in deze bedrijfstak. De mijnen lagen aan de voet van de heuvels in de rivierafzettingen op het westelijke schiereiland van Maleisië. Aan het einde van de negentiende eeuw was Maleisië verreweg de belangrijkste tinproducent in de wereld: meer dan 55% van de tinproductie kwam hier vandaan. In de twintigste eeuw investeerden de Engelse kolonisten in deze mijntak en kregen daarmee een steeds groter aandeel van de mijnen in handen. Rond 1980 daalde de productie fors (figuur 1.26). Tegenwoordig produceert men alleen nog voor de binnenlandse markt.

Land	Ranglijst wereldproductie	1999	2001	2003	2004	2008 (schatting)
China	1	80.000	95.000	99.000	110.000	110.000
Indonesië	2	47.700	62.000	70.000	66.000	96.000
Peru	3	59.000	69.700	39.000	42.000	39.000
Vietnam	7	4.000		4.600	4.000	3.500
Maleisië	8	7.340	5.000	3.360	3.000	2.200
Thailand	11	2.712	2.000	817	600	120
Myanmar	14	149	212	200	?	741

Figuur 1.24 Tinproductie in metrische tonnen in een aantal landen tussen 1999 en 2008.

Land	1980	1985	1990
Maleisië	61.000	40.000	27.000
Indonesië	22.000	20.000	27.000
Bolivia	27.300	19.000	?
China	32.500	35.000	27.000

Figuur 1.26 Tinproductie in een aantal landen in metrische tonnen van 1980 tot 1990.

Brunei

▶ Het kleine land Brunei, met zo'n 395.000 inwoners, kende tot het begin van de twintigste eeuw geen economische groei van betekenis. Er werden tot die tijd geen delfstoffen of energiebronnen gewonnen. Dit werd anders toen men in 1920 olie vond in de bodem en op het continentale plat onder de territoriale wateren. Nu heeft Brunei een van de hoogste inkomsten van de regio Zuidoost-Azië (figuur 1.23). Vanaf 1960 nam de welvaart snel toe en kon iedereen profiteren van de winsten uit de olie- en gaswinning. Gezondheidszorg en onderwijs werden gratis en de belastingen die werden geheven, waren laag. In de afgelopen vier decennia is een vrij grote, goed opgeleide middenklasse ontstaan.

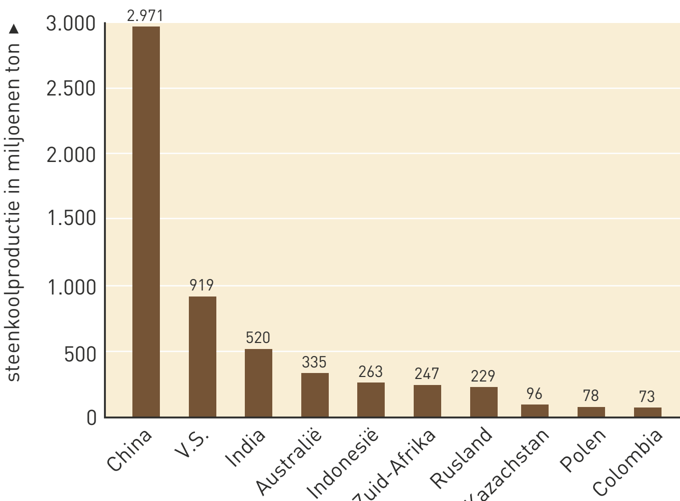
Indonesië

▶ In Indonesië worden de delfstoffen bauxiet, zilver, tin, koper, nikkel en goud gewonnen. Het land beschikt ook over de belangrijke energiebronnen steenkool, olie en gas.

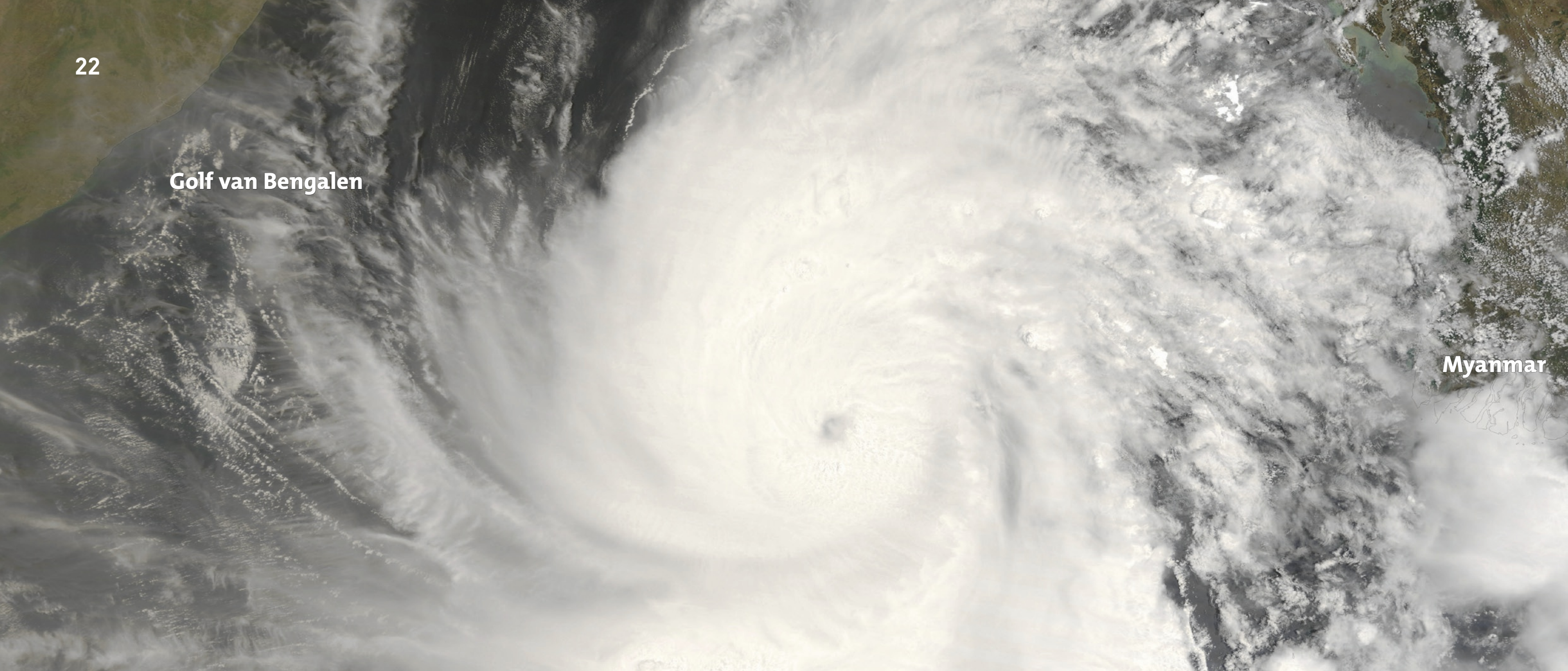
● In de afgelopen twintig jaar is de wereldsteenkoolproductie met 38% gestegen. De top tien van producenten zie je in figuur 1.27. Indonesië is het enige land van de regio Zuidoost-Azië dat in deze top tien staat. Tussen 2005 en 2009 klom Indonesië van de zevende plaats met een productie van 140 miljoen ton naar de vijfde plaats met 263 miljoen ton.

● Indonesië staat op de 22e plaats in de wereldranglijst van olieproducenten. De olie wordt door moderne bedrijven geëxploiteerd, maar ook op traditionele wijze gewonnen, zoals je in de inleiding van deze paragraaf hebt kunnen lezen. De olieproductie is het laatste decennium vrij constant gebleven. Het grootste gedeelte is bestemd voor de binnenlandse markt. Aardgas wordt in gasvorm en vloeibare vorm geëxporteerd. Hoewel Indonesië lang niet de grootste producent van vloeibaar aardgas is, was dit land wel lange tijd de grootste vloeibaregasexporteur van de wereld. Katar heeft deze positie sinds een paar jaar overgenomen en Maleisië zit Indonesië op de hielen.

● Indonesië heeft dus de beschikking over veel delfstoffen en energiebronnen. Dat zou genoeg ontwikkelingskansen moeten opleveren voor dit gebied. Dat het BNP per capita veel minder hoog is dan in Singapore, heeft met het verleden – de koloniale periode – en het regeringsbeleid in de latere perioden te maken. Hierover lees je in hoofdstuk 2.

Figuur 1.27 Steenkoolproductie in 2009 in de tien belangrijkste productielanden.

1.4 Klimaat en landbouw

Tyfoon Nargis

In mei 2008 raasde de tropische orkaan Nargis vanaf de Indische oceaan over de Irrawaddydelta in Myanmar. In de hele delta vonden zware overstromingen plaats. De bevolking was niet gewaarschuwd. Bovendien werd buitenlandse hulp na de ramp maar mondjesmaat toegelaten omdat de politieke leiding bang was dat de hulpverleners de bevolking zouden opruien tot het omverwerpen van de regering. Hoeveel doden er precies zijn gevallen, zal wel nooit bekend worden, maar het zijn er in ieder geval meer dan 120.000!

Klimaat en moessons

▶ Vrijwel heel Zuidoost-Azië heeft een tropisch regenklimaat. De gemiddelde maandtemperatuur van de koudste maand is hoger dan 18 °C en er valt veel neerslag. In de zomer zijn temperaturen van 30 °C en hoger geen uitzondering. De temperatuur komt alleen in de hoger gelegen gebieden in de buurt van de ondergrens van 18 °C.

● De Filipijnen, Maleisië, Brunei, de westkusten van Thailand en Myanmar en het grootste deel van Indonesië hebben een Af-klimaat: het hele jaar valt er neerslag met een totaal van meer dan 2.000 mm.

● Een deel van Indonesië, Vietnam, Laos, Cambodja en Thailand kent wel een droge periode en heeft een savanneklimaat. Het droge seizoen wordt veroorzaakt door de moesson. Een moesson is een wind rond de evenaar die een halfjaar uit één bepaalde richting waait en het andere halfjaar uit de tegengestelde richting. Omdat er sprake is van een droge en een natte moesson, is er een droog en een nat jaargetijde.

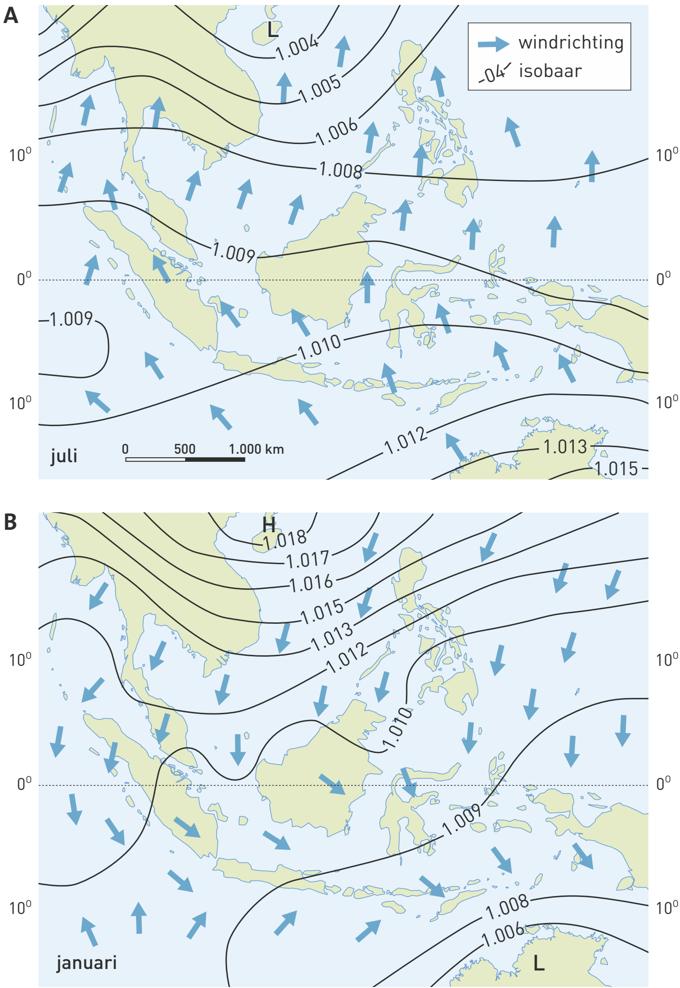
● In juli bevindt zich boven Azië een lagedrukgebied, dat ontstaat door de sterke opwarming van het aardoppervlak (figuur 1.28A). In Australië is het op dat moment winter, waardoor daar een hogedrukgebied is ontstaan. Door het drukverschil komt een luchtstroming op gang. Vanuit het Australische hogedrukgebied stroomt lucht in de richting van Indonesië. Door de draaiing van de aarde heeft deze wind op het zuidelijk halfrond een afwijking naar links (de Wet van Buys Ballot) en vanaf de evenaar op het noordelijk halfrond een afwijking naar rechts (figuur 1.28A).

Omdat Australië relatief dicht bij Indonesië ligt, kan de lucht op deze korte afstand over de oceaan niet veel vocht opnemen. De lucht blijft dus vrij droog, waardoor er in Indonesië een droge tijd volgt. Regio's in Indonesië die verder weg liggen, en de Zuidoost-Aziatische landen, krijgen wel regen door deze aanlandige moesson. Die lucht moet een veel langere weg over de warme zee afleggen, waardoor er meer neerslag wordt gevormd.

● In januari waaien winden die precies uit de tegenovergestelde richting komen. In Azië is het dan winter. De koude lucht daalt en daardoor ontstaat daar een hogedrukgebied (figuur 1.28B). In Australië is het zomer. De warme lucht stijgt, waardoor er daar een lagedrukgebied ligt. Er ontstaan bij Thailand en Vietnam aflandige, droge winden. Vanaf het vasteland van Azië is de weg over zee vrij lang. De warme lucht kan veel waterdamp opnemen. Zo bereiken vochtige, aanlandige winden Indonesië (figuur 1.28B). Eenmaal boven het land van Indonesië of Australië stijgt de lucht, waardoor er hier neerslag ontstaat.

> tropisch regenklimaat

> moesson

Figuur 1.28 De moessonwinden.

Tyfoons

▶ Zoals je in de inleiding van deze paragraaf hebt kunnen lezen, komen er in deze regio tropische orkanen voor. Van alle landen in Zuidoost-Azië worden de Filipijnen het vaakst getroffen door tropische cyclonen. Sommige provincies van dit land worden gemiddeld twintig keer per jaar getroffen door een grote of kleine wervelstorm. Op de Filipijnen wordt een tropische cycloon ook wel taifoen (tyfoon) of baguio genoemd. Ook Vietnam, Thailand en Myanmar hebben overlast van deze tropische stormen.

● Tyfoons ontstaan in tropische gebieden boven oceanen met een zeewatertemperatuur van ten minste 27 °C. Het zijn lageluchtdrukgebieden, die uitgroeien tot tropische stormen. De taifoens in de Filipijnen, Japan en China ontstaan in de Stille Oceaan, aan de westkant van Noord-Amerika, en koersen veelal in noordelijke richting naar deze landen (figuur 1.29). Het warme zeewater (vocht en hoge temperatuur) vormt de motor, waardoor de storm tijdens zijn reis over de oceaan kan uitgroeien tot een tropische orkaan. Het seizoen voor tropische wervelstormen duurt in de Filipijnen van begin augustus tot begin november.

Tyfoon Durian laat een spoor van vernieling na

De tyfoon Durian raasde in november 2006 met een snelheid van bijna 200 km/uur over de Filipijnen. De tyfoon verdween via de Zuid-Chinese Zee waar hij tijdelijk verzwakte. Toen hij in Vietnam aankwam, nam de kracht opnieuw toe. Boven land degradeerde Durian tot tropische storm en vervolgens tot tropische depressie. De tyfoon veroorzaakte een geweldige modderstroom. Hierdoor kwamen in het noorden en het midden van de Filipijnen vermoedelijk meer dan duizend mensen om het leven. Twee dorpen, 350 km ten zuiden van de hoofdstad Manila, werden volledig weggespoeld door een muur van modder, afkomstig van de vulkaan de Mayon. Vijf andere dorpen leden ook schade. De modderstroom was zo hoog, dat alleen de daken van de huizen nog zichtbaar waren. Durian was de vierde cycloon die het land in drie maanden tijd teisterde.

Figuur 1.29 Het verloop van tyfoon Durian in november 2006.

Figuur 1.30 Rijst planten in de vruchtbare Mekongdelta.

Bodems en landbouw

▶ In regio's met tropische klimaten vind je tropische bodems. Dat geldt ook voor Zuidoost-Azië. Als je in de GB de wereldkaart met de bodems bekijkt, zie je dat in Zuidoost-Azië overwegend latosols te vinden zijn. Door de hoge temperatuur en de vochtige omstandigheden zullen er veel bacteriën in de grond zitten. Deze bacteriën zetten al het dode plantenmateriaal snel om in mineralen, die weer direct door de plantenwortels worden opgenomen. Er blijft zo weinig humus over in de A1-horizont. Door de grote hoeveelheid neerslag vindt er uitspoeling plaats van zouten in de A2-horizont. IJzer en aluminium worden niet uitgespoeld en stapelen zich opeen in de bodem als rode kleilagen (lateriet). In de inspoelingslaag, de B-laag, hopen de uitgespoelde mineralen zich op. De bodemvruchtbaarheid van latosols is niet hoog.

● De wereldkaart doet echter geen recht aan de geografische verschillen tussen en binnen de landen.
Naast de latosols heb je bij de grote rivieren – zoals de Mekong en de Rode Rivier in Vietnam en Cambodja, de Irrawady in Myanmar en in het laagland van Thailand – ook bodems die gevormd zijn door rivierafzettingen. Deze zijn zeer geschikt voor intensieve bewerking van het land. Daarnaast komen er in de vulkanische gebieden van de Filipijnen en Indonesië ook veel vulkanische bodems voor. Ook deze bodems hebben een relatief hoge vruchtbaarheid.

● Veel mensen vinden dan ook hun bestaan in de landbouw. Op Java, in het zuidelijke deel van Vietnam en op de laagvlaktes van Thailand wordt de grond zeer intensief gebruikt. Door deze intensieve landbouw haalt men met twee tot drie oogsten per jaar hoge opbrengsten in de rijstproductie (figuur 1.30). Een land als Laos gebruikt maar een gering percentage van de grond voor de landbouw (5-7%). De rest van het land is bebost. Door het gebrek aan technologische ontwikkeling, het politieke beleid en het gebrek aan infrastructuur komt de economische groei in de landbouwsector dan ook maar moeizaam op gang. Myanmar had op zich een goede uitgangspositie: een vruchtbare riviervlakte langs de Irrawaddy. Vanwege het koloniale verleden heeft dit land echter slechts een geringe welvaart. Ook speelt mee dat Myanmar door de huidige militaire dictatuur geringe contacten heeft met andere landen. In Cambodja zijn de agrarische productie en de opbrengsten ook nog relatief laag, doordat weinig kapitaal per hectare wordt ingezet. Dit zijn vormen van extensieve landbouw.

● Door de toenemende bevolkingsdichtheden hebben vele kleine boeren hun toevlucht gezocht tot minder geschikte gebieden voor hun akkers. Berghellingen met minder vruchtbare bodems als de latosols worden van bossen ontdaan en omgezet in akkertjes. De kans op erosie is daar groot (figuur 1.31).

> bodemvruchtbaarheid

> intensieve landbouw

Figuur 1.31 Erosie van een rode latosolbodem op de helling bij een rivieroever.

Figuur 1.32 Rubberwinning in Thailand.

Rubber in Thailand

▶ Naast de landbouwgebieden waar relatief veel mensen werken op kleine stukken grond, vind je in Zuidoost-Azië ook grootschalige, gemechaniseerde plantages. Voorbeelden zijn de oliepalmplantages en fruitplantages. In onderstaand voorbeeld bekijken we de rubberplantages. In hoofdstuk 2 lees je meer over de landbouwontwikkelingen.

● In Thailand wordt onder andere veel rubber geproduceerd. Rubber of latex wordt gewonnen uit het sap van de rubberbomen. Door een inkeping in de boomschors te maken, kan men het sap via een gootje in een bakje opvangen, waarna het door de tappers in emmers wordt verzameld. Vroeger werd de rubber verzameld uit bomen die in de vrije natuur stonden, nu gebeurt dit in Zuidoost-Azië voor 90% in plantagebouw (figuur 1.32). De cijfers in figuur 1.33 laten zien dat Thailand de grootste producent is van rubber. Aangezien de olieprijzen stijgen en daarmee ook de prijzen van synthetische rubber, zijn de vooruitzichten voor de productie van natuurlijke rubber gunstig. De vraag blijft toenemen en de prijzen stijgen licht.

Land	Productie in 2001 (x 1.000 ton)	Consumptie in 2001 (x 1.000 ton)	Export in 2001 (x 1.000 ton)	Productie in 2005 (x 1.000 ton)	Productie in 2009 (x 1.000 ton)
Thailand	2.025	185	1.837	3.000	2.900
Indonesië	1.505	141	1.404	1.600	2.594
Maleisië	971	327	1.018	1.130	951
Vietnam	201	43	81	575	650
Filipijnen	65	32	-	88	-
Azië	-	-	-	**8.320**	-
totaal wereld	**6.700**	-	-	**8.813**	**9.702**

-: geen gegevens

Figuur 1.33 Natuurlijke rubberproductie/-consumptie en exportgegevens van enkele landen in Zuidoost-Azië.

> extensieve landbouw

Begrippen hoofdstuk 1

Aardbeving 13
Trilling van de aarde als gevolg van het plotseling verschuiven van stukken van de aardkorst of van de eronder liggende mantel.

Boeddhisme 10
Een levensbeschouwelijke en religieuze stroming.

Bodemvruchtbaarheid 24
De chemische en fysische gesteldheid van de bodem, van belang voor het agrarische grondgebruik.

Continentaal plat 19
Het gedeelte van het continent dat onder water staat.

Cultuur 9
Aangeleerd waarden- en normenpatroon en wijze waarop een samenleving politiek, sociaal en economisch is georganiseerd.

Cultuurgebied 9
Gebied waarover een cultuur zich uitstrekt.

Ertsen 18
Grondstoffen die bestaan uit mineralen en die metalen bevatten.

Extensieve landbouw 25
Landbouw waar weinig arbeid en/of kapitaal wordt ingezet.

Formele regio 6
Een gebied met een bepaald kenmerk dat in principe geldt voor het gehele gebied.

Fossiele energiebronnen 18
Niet-duurzame energiebronnen van organische oorsprong (zoals olie, gas en steenkool).

Gebergtevorming 16
Het ontstaan van gebergten. Op grond van hun vormingswijze kunnen drie typen worden onderscheiden: vulkanisch gebergte, breukgebergte en plooiingsgebergte.

Hindoeïsme 10
Een levensbeschouwelijke en religieuze stroming.

Intensieve landbouw 24
Landbouw waarbij veel arbeid en/of kapitaal wordt ingezet.

Islam 10
Een levensbeschouwelijke en religieuze stroming.

Moesson 22
Land- of zeewind die ieder halfjaar (ongeveer 180°) van richting verandert in (sub)tropische gebieden.

Relatieve ligging 7
De ligging ten opzichte van andere locaties uit het oogpunt van bereikbaarheid en toegankelijkheid.

Religie 10
Een van de vele vormen van zingeving, of het zoeken naar betekenisvolle verbindingen.

Tektonische plaat 13
Gedeelte van de lithosfeer dat drijft op de asthenosfeer.

Tropisch regenklimaat 22
Klimaat waarbij de gemiddelde temperatuur van de koudste maand niet beneden de 18 °C komt en waarin meer dan 2.000 mm neerslag per jaar valt.

Vulkanisme 13
Verschijnsel waarbij gloeiend heet magma uit de diepe ondergrond naar boven wordt gebracht.

2 Zuidoost-Azië: een regio in beweging

CE

Vietnam Leven in een snel groeiende stad

Ho Chi Minh, beter bekend onder de naam Saigon, is een bruisende, zeer drukke stad in het zuiden van Vietnam. Overal wordt gebouwd. Naast de monumentale huizen uit de Franse koloniale tijd wordt in een razend snel tempo hoogbouw uit de grond gestampt. Steeds meer merknamen van buitenlandse bedrijven verschijnen in het straatbeeld. Deze stad trekt de meeste buitenlandse investeerders van heel Vietnam. Vele industrieparken aan de rand van de stad leveren werk in de elektronica-industrie en in industrieën die gericht zijn op de verwerking van agrarische producten. Er wordt ook geïnvesteerd in de dienstensector. Al deze activiteiten leveren steeds meer welvaart. Tijdens spitsuur rijden er duizenden brommers, het populairste vervoermiddel, door de straten in deze snel groeiende stad. Voor talloze migranten van het platteland is er echter geen werk. Langs de oevers van de kanalen die de stad doorsnijden, vind je de krottenwijken. In deze overbevolkte gebieden zijn onvoldoende voorzieningen en de bewoners moeten zien te overleven in de informele sector. Op iedere hoek zie je een levendige handel in voedsel of kleine consumptiegoederen. Van de economische groei na de kolonisatie kan dus nog niet iedereen profiteren.

2.1 De koloniale invloed in Zuidoost-Azië

Nederlands-Indië

Deze foto is genomen rond 1939, toen Indonesië een Nederlandse kolonie was. De Javaanse bevolking sorteert de tabaksbladeren in een schuur, onder toeziend oog van lokale leiders. De oogst was bestemd voor de export naar Nederland. Vanaf 1870 konden Nederlandse particuliere bedrijven in de kolonie een plantage beginnen. Nieuwe producten als tabak en rubber werden sindsdien op grote schaal geteeld en uitgevoerd, en vervolgens bewerkt in Nederland. De winsten kwamen zo ten goede aan het moederland. De boeren op Java profiteerden er nauwelijks van.

Het verleden

▶ Tot de zestiende eeuw hadden het boeddhisme en het hindoeïsme grote invloed in Zuidoost-Azië. Het prachtige hindoeïstische tempelcomplex van Angkor Wat in Cambodja dateert uit de negende eeuw (figuur 2.1). De grootte en bouwstijl verraden een hoge beschaving. De islam kreeg vanaf de zestiende eeuw vooral in Maleisië voet aan de grond.
De Europese invloed breidde zich over dit gebied uit vanaf de zestiende en zeventiende eeuw door het kolonialisme. Een aantal westerse mogendheden – te weten Nederland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Portugal, Spanje en de V.S. – bezetten vanaf die tijd gebieden in Zuidoost-Azië. De Nederlanders hadden de Indonesische archipel onder controle. Frankrijk beschikte over Indochina: Laos, Vietnam en Cambodja. De Engelsen beheersten het gebied van Maleisië, Brunei, het vroegere Birma (Myanmar) en Singapore. Spanje en de V.S. hadden de zeggenschap over de Filipijnen. Oost-Timor is lange tijd in handen van de Portugezen geweest voordat Indonesië daar in 1975 de macht overnam. Alleen Thailand is nooit een kolonie geweest (figuur 2.2).
● Tijdens de Tweede Wereldoorlog bezetten de Japanners bijna het hele gebied van Zuidoost-Azië. In het decennium na de oorlog begon het dekolonisatieproces en werden de landen onafhankelijk. Ook al zijn de meeste landen in Zuidoost-Azië al zo'n veertig tot vijftig jaar onafhankelijk, toch hebben ze te maken met het stempel dat het koloniale verleden op hen heeft gedrukt. Dit is zichtbaar in het onderwijssysteem, de cultuur, de opbouw van de steden en de productiesystemen.

> kolonialisme

Indochina onder invloed van de Fransen

▶ De Fransen bezetten tussen 1860 en 1954 het huidige grondgebied van Vietnam, Laos en Cambodja, ofwel Indochina (figuur 2.3). Van deze drie landen had Vietnam vanaf het begin het grootste potentieel op economisch gebied. De Fransen brachten moderne hulpgoederen in het land, zoals zaaimachines voor de rijstbouw. Wegen werden verhard, elektriciteit aangelegd en spoorwegen gebouwd tussen de steden Hanoi in het noorden en Saigon in het zuiden. Ook werd het Franse onderwijssysteem in de steden geïntroduceerd. De rijstproductie en de uitvoer van rubber en mijnproducten namen toe. Om het nationalisme uit te bannen, deelden de Fransen het land op in twee regio's met elk een eigen aanpak. Het midden en het zuidelijke gebied met Saigon namen het Franse administratieve systeem over. In de noordelijke delen bleven de inheemse wetten, ook uit kostenoverwegingen, bestaan. Zo ontstond er een tweedeling in Vietnam. Het overbevolkte, arme, noordelijke gebied kende onrendabele landbouwsystemen. In het midden en in het zuidelijke deel werden met behulp van irrigatie hoge rijstopbrengsten gerealiseerd. De afhankelijkheidsrelaties ten aanzien van het Franse moederland waren groot. Er was sprake van koloniale uitbuiting. De boeren profiteerden niet veel van de economische groei. Zij moesten de grond pachten en hoge belastingen aan de Fransen betalen. Er werden geen industrieën in Vietnam gevestigd. De Fransen vonden dit geen taak voor de koloniën, maar voor het moederland. De export was daarom zeer eenzijdig: 70% van de export bestond uit rijst.
● Tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog door de Japanners werd in Vietnam in 1941 een onafhankelijkheidsbeweging opgericht. De groep was nationalistisch, communistisch gezind en antikoloniaal en streed tegen de

> afhankelijkheidsrelaties

Figuur 2.1 De oude tempel Angkor Wat uit de negende eeuw in Cambodja.

Figuur 2.2 Zuidoost-Azië rond 1850.

Figuur 2.3 Affiche van Indochina tijdens de Franse kolonisatie.

Fransen én de Japanners. Deze strijd werd na 1945 voortgezet, waarbij Vietnam werd opgedeeld in twee staten: Noord-Vietnam en Zuid-Vietnam. Het noorden, met Hanoi als hoofdstad, kwam in handen van de communisten en kreeg in de daarop volgende jaren steun van China en Rusland. Het zuiden, met Saigon als belangrijkste stad, werd geregeerd door meer westers gezinde partijen. Zo werd Vietnam een politiek conflictgebied waar de strijd om de wereldheerschappij tussen de supermachten Rusland en de V.S. werd uitgevochten. In 1956 werd de geplande hereniging van Vietnam, mede onder invloed van de Amerikanen, niet uitgevoerd. De V.S., bang om hun invloed in deze regio te verliezen, begonnen vanaf 1965 doelen in Zuid- en met name Noord-Vietnam te bombarderen. Vele duizenden Amerikanen voerden een jarenlange oorlog in dit land. Dit ging ten koste van de economie in Vietnam. Er werd veel geld in het leger gepompt in plaats van in de ontwikkeling van de economie. Ondanks de heftige oorlogshandelingen konden de V.S. het communistische regime in het noorden niet verslaan. Uiteindelijk werden de Amerikaanse soldaten uit het land verdreven en werd Vietnam in 1976 onafhankelijk.

> politiek conflictgebied

Laos en Cambodja

▶ De rivier de Mekong kon een belangrijke handelsroute worden voor de Fransen. Ze dachten via deze route contact met China te kunnen leggen, en veroverden om deze reden Laos en Cambodja. Deze koloniën hadden zelf weinig natuurlijke hulpbronnen. In Laos en Cambodja werd niet veel geld in het onderwijs geïnvesteerd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte 90% van de bevolking in deze twee landen nog in de zelfvoorzienende landbouw. Alleen in de paar steden van de twee landen stond de gezondheidszorg op een redelijk niveau. De Fransen waren in die tijd van mening dat de bevolking in Laos en Cambodja lui was en geloofde in het noodlot (figuur 2.4), maar de lokale bevolking kreeg gewoonweg geen kans in het ontwikkelingsproces. Net als in Vietnam werd ook hier geen industrie gevestigd. In de steden kregen de Fransen en Chinezen voorrang bij de handel op de lokale bevolking. Bovendien waren de belastingen erg hoog.

● Na de onafhankelijkheid in 1953 heeft Cambodja met name tussen 1975 en 1979 te lijden gehad van het verschrikkelijke regime van de Rode Khmer (figuur 2.5). Laos kreeg in 1954 onafhankelijkheid. Beide landen werden ook betrokken bij de oorlog van de V.S. met Vietnam in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw. Ze hebben veel te lijden gehad van zware bombardementen door de V.S. In 1975 kreeg Laos een deels socialistisch regime.

Engelse koloniën

▶ De Engelsen kregen in 1824 de heerschappij over verscheidene sultanaten in het huidige Myanmar, Maleisië, Singapore en Brunei. Maleisië, Brunei en Myanmar werden exploitatiekoloniën. De tinindustrie op het Maleisische grondgebied, die in die tijd in handen was van Chinese migranten, ging over in Engelse handen. Met kapitaalintensieve mechanisatie groeide deze industrie snel uit tot een winstgevende productietak. Bovendien was de rubberproductie in opkomst. In deze industrie werkten met name de migranten uit India. De koffie-, suiker- en peperproductie moest plaatsmaken voor dit aantrekkelijke handelsproduct voor de Engelsen.

> exploitatiekoloniën

Lui

'De Vietnamezen gelden (net als de Thai) als harde werkers, die dag en nacht bezig zijn hun bestaan te verbeteren. Ze werken als mieren, onophoudelijk. Ze zijn bovendien arrogant, weten (en kunnen) alles beter en zijn dominant. De Khmer (Cambodjanen) daarentegen gelden als lui, al staan ze in de luiheidshiërarchie nog wel boven de Laotianen. Iemand drukte het verschil zo uit: "In Vietnam wordt rijst geplant, in Cambodja hebben ze dat gezien, en in Laos hebben ze erover gehoord."'

Figuur 2.4 Uit: Herbert Paulzen, 'De Mekong'.

Rode Khmer

In de jaren zestig en begin jaren zeventig van de vorige eeuw had Cambodja een pro-Amerikaanse regering. De Rode Khmer, een revolutionaire en communistische beweging onder leiding van Pol Pot, voerde tegen dit bewind een guerrillastrijd. In 1975 werd Pol Pot premier van het land. Hij trachtte op bloedige wijze van Cambodja een zelfvoorzienende, communistische landbouwstaat te maken. Steden verdwenen en iedereen moest boer worden. Geld, onderwijs, rechtbanken, godsdienst en privébezit werden afgeschaft. Huwelijken werden voortaan gearrangeerd, en kinderen werden gescheiden van hun ouders. Mensen die niet meewerkten, intellectuelen en academici werden omgebracht. Pol Pot geloofde namelijk niet in hun ideeën. De Rode Khmer wilden nog radicaler te werk gaan dan bij de revoluties in Rusland en China. Mensen die al voor 1975 bij de Rode Khmer aangesloten waren, waren de 'basisburgers'. Zij dienden als voorbeeld voor de nieuwe mensen, de kandidaten, die zich moesten bewijzen. Deze kandidaten werden systematisch als mindere beschouwd en werden bestraft voor de kleinste fouten. Aan dit gewelddadige regime werd in 1979 door Vietnam een einde gemaakt. Naar schatting zijn er in deze vijf jaar ongeveer 1,7 miljoen mensen, zo'n 20% van de toenmalige bevolking, omgekomen.

Figuur 2.5 De Rode Khmer tijdens de regering van Pol Pot.

Tweederde van het gecultiveerde land was in 1930 in gebruik voor de rubberproductie. Vanwege de oorspronkelijk sterke economische posities werden de Chinezen en de Indiërs die in Maleisië leefden, bevoordeeld ten opzichte van de Maleisiërs zelf. Zo werd de culturele scheiding tussen Chinezen, Indiërs en Maleisiërs door de Britse politiek verscherpt. De handel in de steden was in handen van de Chinezen. Het platteland deelde niet in de toegenomen welvaart (figuur 2.6).
Tijdens de Japanse bezetting werden juist de Chinezen als de grote vijand behandeld en werden de Maleisische moslims weer bevoordeeld.
Na 1945 was Maleisië een federatie van verschillende etnische groepen en gebieden, tot het in 1963 onafhankelijk werd.

● Brunei was in de zeventiende eeuw een belangrijke haven voor de moslims die door de Portugezen uit het gebied rondom de Straat Malakka waren verdreven. Toen Europese havens in de koloniale gebieden minder belasting gingen heffen, kon Brunei niet meer concurreren en werd het als havengebied minder belangrijk. De Engelsen, die van het gebied in 1888 een protectoraat (gebied onder zeggenschap van een sterkere staat) maakten, kregen pas echt interesse toen er in 1920 olie werd gevonden. Brunei wilde zich in 1963 niet aansluiten bij Maleisië, omdat beide landen het niet eens konden worden over de verdeling van de winsten uit de gas- en olievoorraden. Uiteindelijk werd Brunei in 1984 onafhankelijk.

● Singapore, dat begin negentiende eeuw onder invloed van de Engelsen kwam, werd een kroonkolonie in 1867. Het lag gunstig en strategisch aan de Straat Malakka, de belangrijke handelsroute naar China. In de negentiende eeuw was het al een belangrijk financieel centrum en een handelscentrum van waaruit talloze producten vervoerd werden naar alle landen in deze archipel. De meeste handelsbedrijven waren Brits, maar er vestigden zich ook steeds meer Chinese bedrijven. Vóór 1960 werd er ook geen industrie van betekenis in de kolonie gevestigd. Bijna 75% van de beroepsbevolking werkte in die tijd in de dienstensector. Singapore was een Europese stad. Hoewel er Britse onderwijssystemen en bestuursvormen werden geïntroduceerd, kende het eiland een dominante Chinese cultuur. Tijdens de bezetting door de Japanners hadden de Chinezen ook hier het meest te lijden. Na de onafhankelijkheid van Maleisië heeft Singapore twee jaar tot dit nieuwe land behoord. In 1965 koos de stad voor een afscheiding en werd het een zelfstandige stadstaat.

▶ Myanmar, tot ver in de twintigste eeuw beter bekend als Birma, had voor de Engelsen een strategisch en commercieel

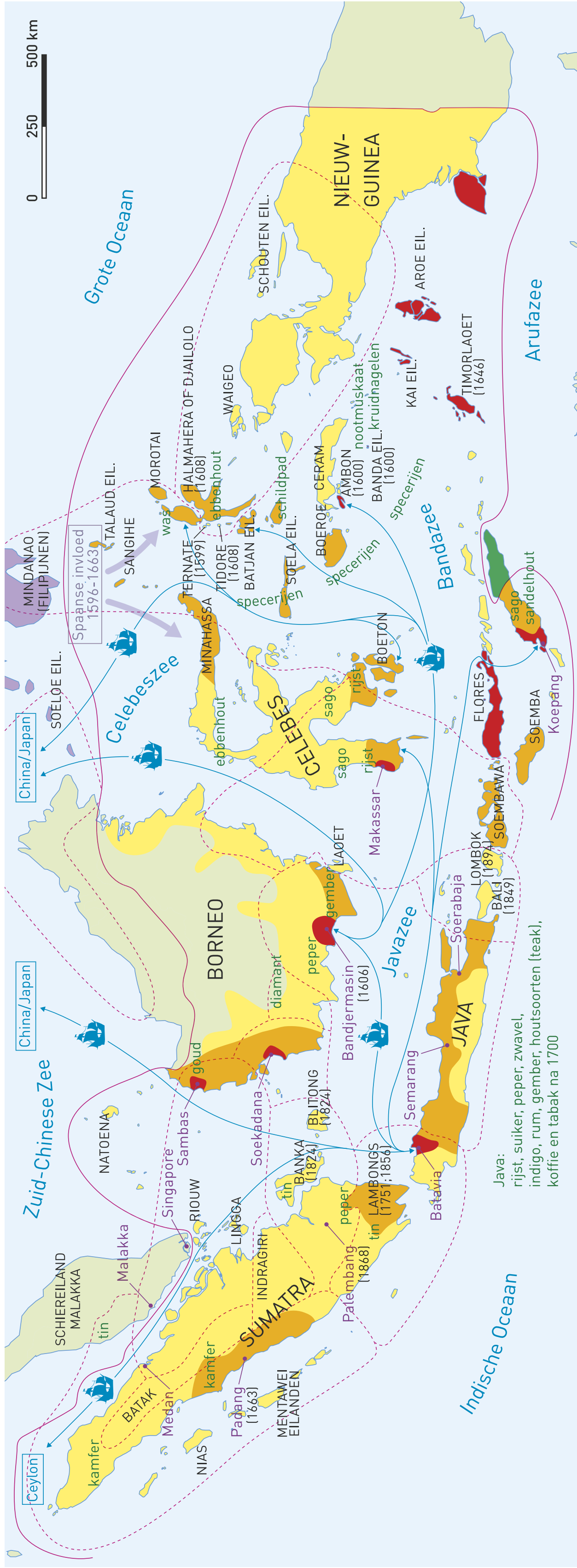

Figuur 2.6 Achtergebleven platteland in Sarabak in Maleisië in het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw.

belang. Het gebied grensde aan de Franse invloedsfeer. De landbouw werd sterk uitgebreid in de laagvlakten rondom de rivier de Irrawaddy. Rijst, mineralen en teakhout werden naar Groot-Brittannië geëxporteerd. De Engelsen bouwden wegen en bruggen in de delta, dempten moerassen en introduceerden westerse onderwijssystemen. Tussen 1855 en 1905 groeide de rijstexport van 162.000 ton tot 2 miljoen ton. Toen vanaf 1920 uitbreiding van agrarische gronden niet meer mogelijk was, nam de bevolkingsdruk snel toe. In 1948 werd dit land onafhankelijk. Corruptie, economische instabiliteit en inflatie leidden in 1962 tot een militaire coup. De democratische regering werd afgezet en het land wordt sindsdien geregeerd door één socialistische partij, opgericht door de militairen. Mensenrechten, met name de vrijheid van meningsuiting, worden regelmatig geschonden en de contacten met het buitenland zijn minimaal.

De Indonesische archipel als kolonie van Nederland

▶ Rond 1600 streed de Nederlandse Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) met de Engelse Handels Compagnie om de belangrijke handelsposten en specerijeilanden in Zuidoost-Azië. In 1619 veroverde de VOC Jayakarta. Dit was een belangrijke havenstad op Java, dat tot het koninkrijk van Bantan behoorde. De stad kreeg na de verovering van Jan Pietersz. Coen een andere naam: Batavia. Het duurde tot 1756 voordat heel Java, Ambon, enkele enclaves in Sumatra en de eilanden Sumbawa en Sumba onder controle waren gebracht (figuur 2.7). Na het failliet van de VOC in 1796 nam de Nederlandse regering het gezag over. Pas gedurende de negentiende eeuw werd de macht uitgebreid over Sumatra en de oostelijke eilanden. Met de verovering van het koninkrijk Bali en Aceh (figuur 2.8), waarbij tienduizenden

Figuur 2.7 Kaart van Indonesië met de kolonisatiefasen.

Figuur 2.8 Nederlandse bestuursambtenaren met de Acehse pretendent-sultan te Koetaradja, tegenwoordig Banda Aceh, 1903.

slachtoffers onder de bevolking vielen, was de kolonie aan het begin van de twintigste eeuw compleet.

● De kolonie werd zeer efficiënt geregeerd: alles werd centraal geleid vanuit Batavia. De kolonisatie had een grote invloed op de economie. Het grootste deel van de bevolking werkte voor de komst van de Nederlanders in de zelfvoorzienende landbouw, ook wel de voedsellandbouw of bevolkingslandbouw genoemd. Ze teelden vooral rijst op geïrrigeerde terrassen. Om de winsten en de concurrentie met de Engelsen te vergroten, werd dit traditionele agrarische systeem dat honderden jaren had gewerkt, in 1830 omgevormd tot het cultuurstelsel (figuur 2.9). Daarbij hadden de Nederlanders de controle over de hoeveelheden en de prijzen van producten zoals koffie, thee, indigo en specerijen. De Nederlandse staat werd zo rijker en rijker. Tijdens het hoogtepunt van het cultuurstelsel verdiende Nederland eenderde van de staatsinkomsten met dit beleid! Het geld werd onder andere gebruikt voor de aanleg van infrastructuur, zoals

> bevolkingslandbouw

Cultuurstelsel

De Nederlanders ondervonden in de handel met Zuidoost-Azië sterke concurrentie van de Engelsen. Daarom voerden zij in 1830 het 'cultuurstelsel' op Java in. Dit systeem hield in dat boeren 22 tot 33% van hun grond moesten afstaan voor het telen van handelsgewassen. De boeren kregen in ruil voor hun opbrengst plantloon. Dorpshoofden, regenten en bestuursambtenaren kregen ook een deel van de opbrengst (cultuurprocenten). Alle producten werden door de Nederlandse Handels Maatschappij vervoerd en in Nederland verkocht. De Javaanse boeren moesten ook verplicht herendiensten verrichten. Individueel grondbezit maakte plaats voor pachters en landarbeiders. Door het invoeren van plantloon werd de ruilhandel vervangen door de geldeconomie. Dit had een positief effect. Bij hoge opbrengsten steeg de welvaart. De negatieve effecten voor de Javanen waren echter groter. De werkdruk van de Javaanse bevolking nam toe en er ontstonden grote rijst-tekorten. Ook maakten de regenten misbruik van de cultuurprocenten. De grond kwam in handen van de regenten, die delen van het plantloon, dat door hen uit-betaald moest worden, zelf hielden. Met het boek 'Max Havelaar' van Multatuli (schrijversnaam van Eduard Douwes Dekker, een van Nederlands grootste schrijvers) werden deze misstanden ook in Nederland bekend; in 1870 werd het cultuurstelsel afgeschaft.

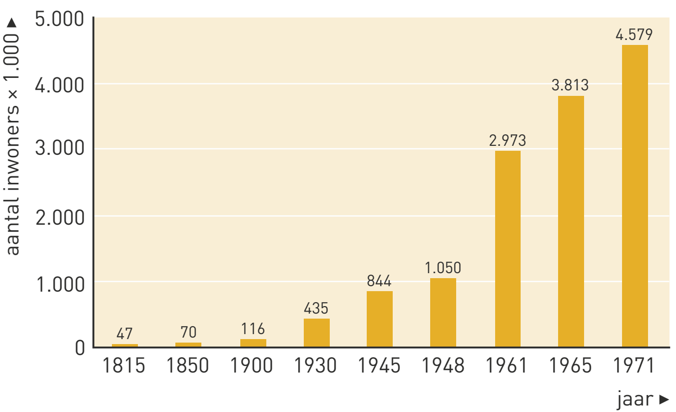
Figuur 2.9 Het cultuurstelsel.

kanalen en spoorwegen, in Nederland, maar er werd ook in de transportsector in Indonesië geïnvesteerd en er werden havens gegraven en suikerfabrieken gebouwd. Door deze veranderingen werd een deel van de zelfvoorzienende land-bouw omgezet in een meer gedifferentieerd economisch systeem. Dit ging ten koste van de voedsellandbouw, met grote gevolgen voor de bevolking. Onder de Javaanse bevolking stierven duizenden mensen de hongerdood. Toen in 1870 het cultuurstelsel werd afgeschaft, werd het land opengesteld voor buitenlandse bedrijven (foto inleiding paragraaf). Er ontstonden moderne agrarische bedrijven die gericht waren op de export – de zogenoemde ondernemingslandbouw – naast de kleine, traditioneel bewerkte velden. De modernisering vond dus slechts in delen van de landbouwsector plaats. Dit wordt

> ondernemingslandbouw

fragmentarische modernisering genoemd. Omdat dit proces met name in de landbouw plaatsvond, ontstonden grote verschillen in ontwikkeling tussen verschillende plattelands-gebieden: rurale differentiatie. Eind negentiende eeuw werd vrijwel alle grond, met name op Java, gebruikt voor het verbouwen van exportgewassen en voor de uitbreiding van de steden. Op Sumatra verdwenen grote hoeveelheden oerwoud om plaats te maken voor tabaks- en rubberplantages. Bovendien werden tin, steenkool en andere mineralen gedolven en werd er in 1920 olie ontdekt. De Indonesische archipel was zeer rijk aan natuurlijke hulpbronnen, maar was zeer afhankelijk geworden van Nederland door de eenzijdige exportstructuur.

- De Nederlanders introduceerden hun eigen onderwijs-systeem met de Nederlandse taal. De toelatingseisen voor het hoger onderwijs waren echter te hoog voor het grootste deel van de inheemse bevolking. Alleen de kinderen van de elite en de regeringsambtenaren konden hiervan profiteren. Op de gewone scholen was de inheemse taal de voertaal. Het analfabetisme was aan het einde van het koloniale tijdperk vrij hoog in vergelijking met andere koloniën in Azië.
- De urbanisatie op Java was groot. Vele mensen die door de hoge bevolkingsdruk, mede veroorzaakt door de ondernemings-landbouw, niet meer op het platteland konden worden opgevangen, trokken naar de steden. Tussen 1930 en 1960 nam de bevolking van Jakarta met ten minste 6% per jaar toe (figuur 2.10). De woningnood was daardoor tussen 1920 en 1970 erg hoog. Java is ook nu nog een van de dichtstbevolkte gebieden op aarde.

Figuur 2.10 Groei van de bevolking in Jakarta tussen 1815 en 1971.

> fragmentarische modernisering

> rurale differentiatie

- Tijdens de bezetting van de Japanners gedurende de Tweede Wereldoorlog werd het streven naar onafhankelijkheid aangewakkerd. De Japanners gaven de banen van Nederlandse administratieve functionarissen aan de Indonesiërs. Ook werd de Indonesische taal weer gebruikt als voertaal.
- Na de oorlog werd er een bloedige guerrillastrijd gevoerd en duurde het nog tot 1949 voor Indonesië onafhankelijk werd. De nieuwe republiek stond onder leiding van president Soekarno. Ongeveer 55.000 Nederlanders keerden terug naar hun moeder-land. Na zeven jaar oorlog met Japan en Nederland was de economie en de weinige industrie die er was, verwoest. De belangstelling van de Indonesische overheid om in de westerse ondernemingslandbouw te investeren nam af. De rijstproductie daalde tussen 1950 en 1960, ondanks de toepassing van irrigatie. De aandacht werd verlegd naar bosbouw en mijnbouw. Tot 1965 had Indonesië een geleide democratie. De president benoemde zichzelf voor het leven en stelde een Nationale Raad in. De politieke partijen werden buitenspel gezet en de pers-vrijheid werd aan banden gelegd. Op de achtergrond hield het leger nog een flinke vinger in de pap.

Onafhankelijk Thailand

▶ Thailand is nooit gekoloniseerd geweest en heeft ook tijdens de Tweede Wereldoorlog weinig oorlogsactiviteiten meegemaakt. Het communisme heeft na de oorlog in dit land geen voet aan de grond gekregen, net zomin als een opgelegd militair socialistisch regime, zoals in Myanmar.
In het verleden had Thailand echter wel te kampen met serieuze problemen. Eind achttiende eeuw werd het vier eeuwen oude koninkrijk Siam door de Birmese legers verwoest. In de decennia daarna werd Bangkok het centrum van het rijk. De stad is sindsdien uitgegroeid tot de primate city van het land. Het rijk bleef tot halverwege de negentiende eeuw zeer traditioneel: gestoeld op de leer van het boeddhisme. Vanaf 1850 vonden er meer moderniseringen plaats op het gebied van vervoer (spoorlijnen), onderwijssystemen en een georganiseerd militair apparaat. Begin twintigste eeuw bestond meer dan 70% van de export uit rijst. Overige producten waren tin, teak en rubber. Pas begin jaren zestig van de vorige eeuw kwam er enige industrie van betekenis.

- Tot 1938 was Thailand een absolute monarchie waarin de militairen veel invloed hadden. De rol van de militairen bleef ook daarna nog van grote betekenis. In 1946 kwam koning Bhumibol (en koningin Sirikit) aan de macht, die sinds 2000 de langst regerende vorst is op aarde.

2.2 Zuidoost-Azië vanaf 1970: werkplaats van de wereld

Petronas Towers

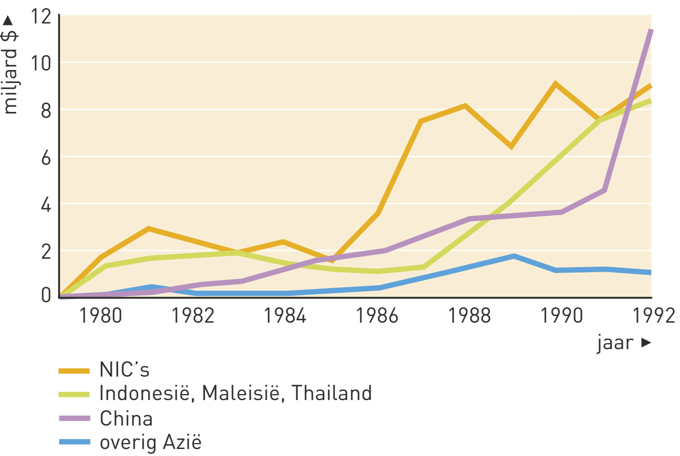
De Petronas Towers in Kuala Lumpur (Maleisië) torenen sinds 1998 met hun 88 verdiepingen en 452 meter hoog boven het zakencentrum van de hoofdstad uit. Op de ranglijst van hoogste gebouwen ter wereld staan ze op de vierde plaats. De torens zijn aardbevingbestendig. De eigenaar en oliemaatschappij Petronas bezetten het grootste gedeelte van de torens. In de gebouwen zijn ook technologische bedrijven gehuisvest, grote winkelcentra en een theaterzaal. Ze zijn een icoon voor het moderne Maleisië geworden.

Japan en de tijgers

▶ Het viel voor de jonge, onafhankelijke staten in Zuidoost-Azië niet mee om tot economische bloei te komen. De landen hadden zich gericht op de export van grondstoffen en landbouwproducten, waarvoor op de wereldmarkt een lage prijs werd betaald. De geïmporteerde consumptie- en kapitaalgoederen daarentegen werden steeds duurder. Bovendien kampten de meeste landen met een gebrekkige infrastructuur, een te laag opleidingsniveau van een groot deel van de bevolking, het ontbreken van kapitaal en soms met interne conflicten.

● Het industrialisatieproces in Azië begon in Japan. Na de Tweede Wereldoorlog werd de wederopbouw in dit land met hulp van de V.S. voortvarend ter hand genomen. De Japanse overheid werkte nauw samen met het bedrijfsleven en probeerde via economische planning en stimulering van specifieke industriële sectoren de economie te sturen. Bovendien was het beleid van Japan zeer protectionistisch, wat zich uitte in een afkeer van buitenlandse invloeden.

● Door de stijgende welvaart in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werden de arbeidskrachten in Japan te duur. Dit was met name het geval in de laagwaardige arbeidsintensieve industrieën die veel arbeiders nodig hebben en waarbij technische kennis van minder belang is. Multinationals uit het westen en Japanse bedrijven verplaatsten deze bedrijfstakken naar vier landen in Azië met lagere lonen: Zuid-Korea, Taiwan, Hongkong en Singapore. Zo begon in deze vier landen de industriële ontwikkeling. De economische groei van de vier landen is vooral te verklaren vanuit de sterke rol van de staat. Die schiep een goed ondernemersklimaat, zorgde voor betere scholing en voerde maatregelen door om buitenlandse bedrijven aan te trekken. De handel breidde zich uit (figuur 2.11). Door de snelle economische opkomst worden ze de Aziatische tijgers genoemd en behoren ze tot de NIC's, de Newly Industrializing Countries.

Figuur 2.11 Buitenlandse investeringen in Azië tussen 1978 en 1992.

> multinationals

Koploper Singapore in Zuidoost-Azië

▶ Singapore, een van de vier Aziatische tijgers en NIC's, is het welvarendste land in deze regio. De toch al sterke handelspositie van deze stadstaat werd versterkt door de komst van de multinationals uit het westen en uit Japan. Ruwe olie werd naar Singapore vervoerd, in grote raffinaderijen geraffineerd en vervolgens weer naar de Aziatische landen gebracht. Rubber uit Indonesië, rijst, specerijen, hout en ander voedsel werden allemaal via Singapore getransporteerd. Ook veel van de geïmporteerde consumptie- en kapitaalgoederen uit de westerse landen die bestemd waren voor deze regio, werden via Singapore gedistribueerd. Toen rond 1980 in Singapore de lonen, net als in de andere NIC's, te hoog werden, verplaatsten de arbeidsintensieve industrietakken zich naar Thailand, Indonesië en Maleisië. Daar waren de arbeidskrachten nog goedkoop. Singapore ging zich toeleggen op de ontwikkeling van meer kennisintensieve industrieën, zoals de farmaceutische industrie (figuur 2.12). Door de toegenomen welvaart had Singapore de beschikking over goed opgeleide mensen. Er werden zogenoemde science parks opgericht waar industrieën zich richtten op hoogwaardige technologie en waar werd geïnvesteerd in research & development. De kapitaalintensiteit in dit soort bedrijven is hoog. Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw wil Singapore als Total Business Centre een belangrijke rol spelen in de regionale en mondiale economie. Het zou het managementcentrum moeten worden van het internationale bedrijfsleven voor heel Zuidoost-Azië (figuur 2.13). Daarbij waren de bedrijven die Hongkong verlieten toen deze stad in 1997 onder Chinees bewind kwam, zeer welkom.

Figuur 2.12 Kapitaalintensieve industrie.

> Aziatische tijgers
> NIC's

Figuur 2.13 Singapore: een hypermoderne stad.

De tweede generatie tijgers

▶ Door verplaatsing van de industrie in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw groeiden de economieën van Thailand, Indonesië en Maleisië. Het werden de zogenaamde tweede generatie NIC's. Thailand kon profiteren van de lage lonen die in dit land werden betaald aan de arbeiders. Buitenlandse investeerders in de textielindustrie en in de laagwaardige elektronica-industrie werden door deze lage lonen aangetrokken. In Thailand waren dat in eerste instantie Amerikaanse bedrijven, maar de economische groei werd met name in gang gezet door de komst van Japanse investeerders. De groei in deze sectoren leidde ook tot een groei in de dienstensector. In het laatste decennium van de twintigste eeuw groeide de economie in Thailand jaren achtereen met meer dan 10%. In tegenstelling tot de eerste generatie tijgers heeft Thailand, net als Indonesië en Maleisië, veel natuurlijke

> kapitaalintensiteit

hulpbronnen ter beschikking. Naast de industrialisatie bleef de export van grondstoffen als olie, tin, rubber en steenkool van groot belang. Afgezien van olie en gas ondervonden deze exportproducten in de loop der jaren echter een ruilvoet-verslechtering. Indonesië en Maleisië konden in de jaren zeventig nog wel profiteren van de hoge olieprijzen, maar na de scherpe prijsdaling begin jaren tachtig moest het roer om. Na de fase van importsubstitutie (het maken van laagwaardige producten die anders ingevoerd zouden moeten worden) legden deze landen zich steeds meer toe op exportgeoriënteerde industrieën, zoals textiel, computers, ICT en elektronica (figuur 2.14). De welvaart steeg. In Maleisië steeg het BNP per inwoner tussen 1971 en 1990 van US$ 380 naar US$ 2.200. Toen ook hier de lonen te hoog werden, vond er in een aantal bedrijfstakken in het industrialisatieproces een verschuiving plaats naar meer hoogwaardige industrieën. De bedrijfstakken met lage lonen en een hoge arbeidsintensiteit verplaatsten zich eind jaren negentig naar weer andere lagelonenlanden, zoals Vietnam en China. Het is bij deze footloose industrieën makkelijk om onderdelen te verplaatsen zonder veel verlies aan kapitaal in de vorm van gebouwen en machines. Zo richt Maleisië zich tegenwoordig steeds meer op exportproducten van een hoogwaardige kwaliteit. Die technologiebedrijven zijn met name in Kuala Lumpur geconcentreerd (foto en tekst inleiding van deze paragraaf). Zo zie je in deze landen vaak verschillen in ontwikkeling tussen de gunstig gelegen industriegebieden en het achtergebleven platteland: regionale differentiatie.

Bedrijfstak	1968	1973	1985	1990	1995
voeding	17,5	19,6	6,2	3,8	1,8
drank en tabak	0,9	2,9	0,2	0,2	0,3
textiel en schoeisel	1,4	6,1	11,9	8,8	4,6
hout	3,4	9,7	3,2	3,4	4,4
chemische producten	3,0	5,2	3,8	2,9	4,0
rubber	0,9	1,7	1,0	3,0	2,3
andere mineralen	0,8	1,1	1,1	1,7	1,2
ijzer en staal	0,5	1,9	1,2	1,4	0,9
overige metalen	65,8	43,3	2,0	2,2	2,5
machines	2,5	3,8	5,8	8,1	7,0
elektrische machines	0,7	2,1	51,4	50,5	67,5
transportmiddelen	2,6	2,7	5,0	4,3	3,7
overige	-	-	7,2	9,7	-
totaal	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Figuur 2.14 Aandeel van de industriële export verdeeld over verschillende bedrijfstakken (in procenten) tussen 1968 en 1995 in Maleisië.

> ruilvoetverslechtering
> importsubstitutie
> exportgeoriënteerde industrieën
> arbeidsintensiteit
> footloose industrieën

Rol van de overheid

● De rol van de overheid in de tweede generatie NIC's was anders dan in Singapore. De industriële ontwikkeling was in deze landen vooral gebaseerd op kapitaal uit het buitenland. Er werd veel geïnvesteerd in prestigieus onroerend goed. De overheid bemoeide zich minder met de directe investeringen. De Thai hoopten daarbij veel te verdienen door geld te steken in kantoren- en woningbouwcomplexen van projectontwikkelaars. Investeringen in industriële productieprocessen bleven achter. Veel (geleend) geld werd in risicovolle projecten geïnvesteerd en politieke leiders vergaten ook hun eigen portemonnee niet. Corruptie kwam regelmatig voor. Juist dit soort investeringen in onroerendgoedprojecten waren zeer gevoelig voor een kleine stagnatie in de economie. De markt voor kantoren- en woningbouw stortte in en de Aziëcrisis in 1997 was een feit. De crisis werd in Thailand veroorzaakt en verspreidde zich over grote delen van Azië. Veel banken en investeerders gingen failliet. Tussen 2003 en 2007 heeft Thailand zich goed hersteld van deze crisis. Indonesië ondervond langer de nadelige gevolgen. Indonesiërs die vóór de crisis in het niet zo dichtbevolkte Maleisië werkten, werden werkloos. Terug in hun eigen land stegen hierdoor de werkloosheidcijfers in het toch al overbevolkte gebied van Java.

Vietnam en de Filipijnen

▶ Je zou misschien verwachten dat de Filipijnen in het rijtje van de tweede generatie tijgers zou thuishoren. Rond 1960 had dit land een redelijk sterke economie. Maar falend regeringsbeleid en politieke instabiliteit hebben de Filipijnen teruggezet in de economische ontwikkeling. Corruptie en vriendjespolitiek waren schering en inslag onder een aantal families en grootgrondbezitters. Pas sinds 1987, nadat de regering van Marcos was verdwenen, kwam onder het bewind van president Aquino verandering in het corrupte beleid. De elektronica- en textielindustrie zijn nu sterk ontwikkeld.

> regionale differentiatie

Samenwerking

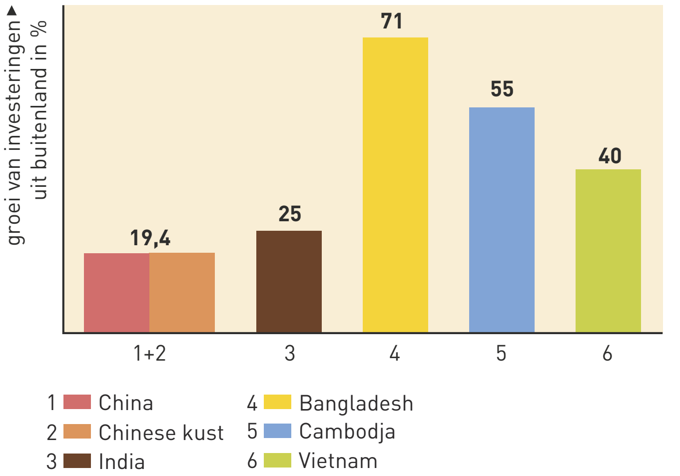
De ASEAN is het samenwerkingsverband van tien Zuidoost-Aziatische landen. De organisatie is in 1967 door Indonesië, Singapore, Maleisië, Thailand en de Filipijnen opgericht. Het doel is gemeenschappen te vormen die in vrede, stabiliteit en welvaart leven in een open, dynamische wereld. De drie pijlers zijn dus veiligheid, economische ontwikkeling en een goede sociaal-culturele gemeenschap. Door onderlinge afspraken te maken over vrijhandel en het stimuleren van investeringen, hoopt men het economische herstel van de regio te steunen. Het plan is opgevat om in 2020 tot een gezamenlijke munteenheid te komen.

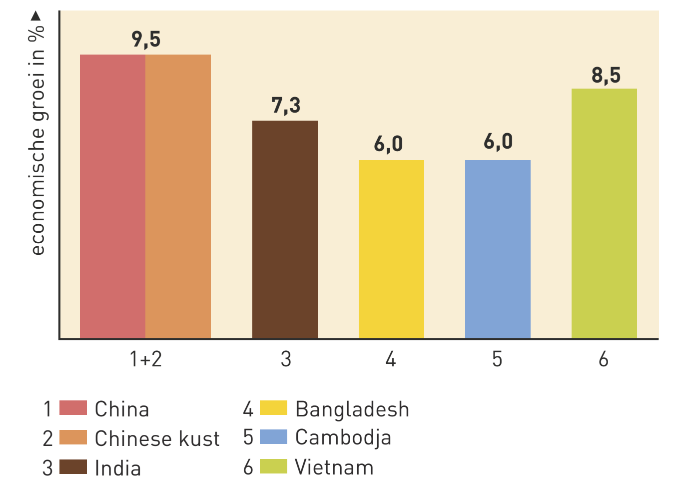
Figuur 2.15 De ASEAN.

● Sinds 1995 behoort Vietnam tot de ASEAN-landen (figuur 2.15). De Aziëcrisis eind vorige eeuw heeft Vietnam minder hard getroffen dan Thailand, Maleisië en Indonesië om de simpele reden dat het land minder opgenomen was in de mondiale wereld. Er vindt een langzame verandering plaats van een agrarische maatschappij naar een industriële economie. Vietnam is een socialistische staat met één partij, maar met mogelijkheden voor vrij ondernemerschap. Gedurende het eerste decennium van de 21e eeuw vond in Vietnam, net als in China, een sterke groei van exportgeoriënteerde, laagwaardige industrieën plaats. Textiel en elektronica vormen daarbij de hoofdmoot (figuur 2.16). Daarvan profiteert de economie (figuur 2.17). De regionale differentiatie bestaat nog steeds: het noorden is, economisch gezien, minder sterk ontwikkeld dan het zuiden.

Figuur 2.16 Textielfabriek in Hanoi.

Figuur 2.17 Economische groei van een aantal landen in Azië in 2005 (in %) en groei van buitenlandse investeringen in 2005 (in %).

De groep met een economische achterstand

▶ Laos, Cambodja en Myanmar liggen, qua economische ontwikkeling, achter ten opzichte van de rest van de regio.
● Myanmar heeft te maken met een zeer gesloten economie. De politiek is zeer onderdrukkend en bruut. Om een discussie te kunnen starten, is Myanmar in 1997 toegelaten tot de ASEAN. Dit heeft tot nu toe nog niet veel opgeleverd voor de democratie in het land. Het gebrek aan politieke stabiliteit verhindert een snelle toekomstige economische groei. Daarnaast is Myanmar in mei 2008 zwaar getroffen door de tropische orkaan Nargis. De kwetsbare delta in het zuiden en oosten kwam onder water te staan. In dit agrarisch vruchtbare gebied hebben naar

> politieke stabiliteit

Figuur 2.18 Vriendschapsbrug tussen Laos en Thailand.

schatting 1,7 miljoen mensen te kampen gehad met de gevolgen van verzilting en vernietiging van landbouwgronden.

- Cambodja is nog niet hersteld van het extreme regime van de Rode Khmer. Cambodja was ooit een zelfvoorzienende staat en kon zelfs voedsel exporteren. Nu moet men het meeste voedsel importeren uit alle landen in Zuidoost-Azië. Op dit moment is het land nog zeer afhankelijk van de buitenlandse hulp van Japan, de EU, de V.S. en Australië. In de toekomst hoopt Cambodja door de groei van de toeristensector minder afhankelijk te worden van deze buitenlandse hulp. Het land was tot voor kort niet aantrekkelijk voor buitenlandse investeerders door de gebrekkige wetgeving, de bureaucratie en een besluiteloze regering. Vanaf 2006 is deze situatie verbeterd. De textielindustrie groeit, en daarmee de export. Bovendien is er olie gevonden voor de kust.
- Laos is een dunbevolkt land en kent een slecht ontwikkelde infrastructuur. Het land heeft ook geen vrije toegang tot de zee (landlocked positie). Het is één van de armste landen in Zuidoost-Azië, ondanks de relatief liberale politiek ten aanzien van buitenlandse investeerders. De duale economie is hier zeer goed zichtbaar. Enerzijds het onderontwikkelde platteland met grote achterstand in welvaart en een grote informele sector, en anderzijds de meer ontwikkelde hoofdstad Vientiane. In 2001 leefde de helft van de mensen op het platteland beneden de armoedegrens. In 2009 was dat voor het hele land nog 26%. De armoede en de uitzichtloze situatie op het platteland leidt tot een ruraal-urbane migratie. Maar Laos heeft wel de potentie voor economische groei. Met steun van Australië wordt de infrastructuur verbeterd en is er in 2001 een brug over de Mekong gebouwd, zodat Thailand nu verbonden is met Laos (figuur 2.18). In 1997 trad het land toe tot de ASEAN.

De financiële crisis vanaf 2008

De jongste financiële crisis van 2008 – die werd veroorzaakt door onverantwoordelijk beleid bij de banken in de V.S. en in Europa en een gebrek aan toezicht door de overheid – heeft ook in de landen in Zuidoost-Azië zijn sporen achtergelaten. Dat dit niet voor elk land dezelfde uitwerking had, blijkt uit de economische groeicijfers tussen 2006 en 2009 (figuur 2.19). De verschillen tussen de landen hebben te maken met de verwevenheid, de globalisering, van de economie van een land in het wereldsysteem. Opvallend is dat na de terugval in 2009 het herstel in 2010 voor veel landen zeer voorspoedig is verlopen. En de vooruitzichten voor 2011 zijn zeer positief.

> duale economie

> informele sector

Land	2006	2007	2008	2009	2010 (schatting)
Brunei	0,4	0,4	0,6	–1,8	1
Cambodja	7,2	10,1	5,0	–1,5	4,1
Filipijnen	5,4	7,3	3,8	1,1	7,0
Indonesië	5,5	6,3	6,1	4,5	6,0
Laos	7,4	7,5	7,5	6,5	7,0
Maleisië	5,9	6,3	4,6	–1,7	7,0
Myanmar	-	3,4	1,1	1,8	3,1
Oost-Timor	-	8,4	12,8	7,5	8,0
Singapore	7,9	7,7	1,1	–1,3	10,0
Thailand	4,8	4,8	2,6	–2,2	7,6
Vietnam	8,2	8,5	6,2	5,3	6,8

Figuur 2.19 Economische groei in % in de landen van Zuidoost-Azië van 2006 tot 2010.

Relatieve voordelen

▶ De beschreven verschillen in de industriële vooruitgang tussen de landen van Zuidoost-Azië kun je op de volgende manier verklaren. Industrietakken verplaatsen zich van het ene naar het andere land, afhankelijk van de beste productievoorwaarden. Daarbij kunnen gebieden hun comparatieve voordeel uitbuiten. Het gaat daarbij om de beschikbaarheid van relevante productiefactoren. Regio's komen steeds meer in een concurrentiepositie ten opzichte van elkaar te staan. Zij zullen hun sterke kanten over het voetlicht brengen: óf lage lonen gecombineerd met een hoge arbeidsproductiviteit, óf goede opleidingen en hoge technologische kennis, óf een goede bereikbaarheid door veel kustlocaties, de relatieve ligging. Daarbij is politieke stabiliteit, gecombineerd met competent bestuur, een vereiste voor buitenlandse investeerders om in een bepaald land bedrijven te vestigen.

> globalisering

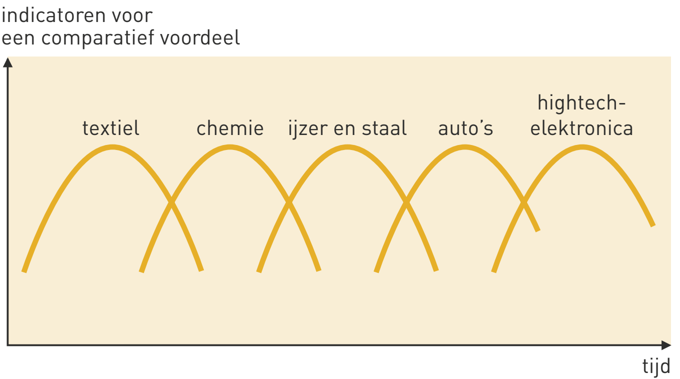
> comparatieve voordeel

> beschikbaarheid van relevante productiefactoren

Vliegende ganzen of een technologische ladder?

▶ De industriële ontwikkeling in Azië wordt ook wel vergeleken met het model van een vlucht vliegende ganzen (figuur 2.20). Japan is daarbij de onbetwiste koploper, met daarna Singapore, Taiwan, Hongkong en Zuid-Korea, vervolgens de tweede generatie tijgers, enzovoort. De ontwikkeling verloopt trapsgewijs: van een land met laagontwikkelde, arbeidsintensieve industrieën die gericht zijn op de export, tot een land met hoogontwikkelde, kapitaalintensieve industrieën.

- Dit is echter een te simpel model. Dan doet het model van de 'Technologische Ladder Hypothese' meer recht aan de werkelijkheid. Ook deze hypothese gaat uit van een ontwikkeling die gebaseerd is op comparatief voordeel. Maar bij dit model gaat men er niet van uit dat een volledige productiekolom verplaatst wordt van het ene land naar het andere land, maar dat er onderdelen van de productietakken worden verplaatst. Zo is niet de gehele textielindustrie uit een land als Singapore verdwenen, maar zijn alleen de laagwaardige, arbeidsintensieve bedrijfsonderdelen verplaatst. Dit proces wordt ook wel outsourcing genoemd. Binnen de betreffende bedrijfstak blijft nog plaats voor bepaalde onderdelen door herstructurering en technologische ontwikkeling. In Singapore heeft de textielindustrie zich nu toegelegd op óf sterk geautomatiseerde textielonderdelen, óf op design óf op onderzoek. De onderzoeksafdelingen (research & development) blijven dus in Singapore.

Figuur 2.20 Het vliegendeganzenmodel voor een bepaald land.

2.3 Verder inzoomen op Zuidoost-Azië

Pakbeng

Het dorp Pakbeng ligt in het afgelegen berggebied in het noorden van Laos. Het overgrote deel van de bevolking leeft van de zelfvoorzienende landbouw. Er werken rijst en groenten op de berghellingen geteeld. Op de dorpsmarkt worden de kleine overschotten verkocht. Toch vind je ook in deze geïsoleerde streek de eerste tekenen van de markteconomie. In de omgeving van het dorp richt men zich nu op de productie van suikerriet, tabak, uien en watermeloenen voor de export naar China.

Primaire en tertiaire sector

▶ Vanwege de industriële ontwikkelingen is de aandacht in veel landen van Zuidoost-Azië verschoven van de primaire sector naar de secundaire sector. Afhankelijk van het land is overal, in meerdere of mindere mate, sprake van de-agrarisatie of van agrarische transitie. Zo daalde de werkgelegenheid in de landbouw in Thailand van bijna 78% in 1971 tot 40% in 2007 (figuur 2.21). De toename in de industriële werkgelegenheid leidt tot meer banen in de tertiaire sector, zoals het transport en de financiële diensten.

> primaire sector
> secundaire sector
> de-agrarisatie
> agrarische transitie
> tertiaire sector

Er bestaan echter grote verschillen tussen de landen. In figuur 2.22 zie je dat bijvoorbeeld in Laos de beroepsbevolking in de primaire sector wordt geschat op 80%, terwijl in Maleisië nog maar één op de acht mensen in landbouw, visserij of mijnbouw werkt.

● Binnen de landbouwsector vind je grote verschillen in type werk. Tegenover de sterk gemechaniseerde bosbouw staat bijvoorbeeld de uiterst arbeidsintensieve rijstteelt op bevloeide terrasakkertjes, de sawa's. In veel landen (met name in Maleisië) worden uitgestrekte plantages met oliepalmen en andere biobrandstoffen aangelegd. Op het platteland wordt het meest verdiend in de commerciële landbouw en de exportgeoriënteerde landbouw. Door gebruik te maken van mechanisatie en nieuwe technologieën, zullen steeds minder mensen nodig zijn in die sector.

● Uit de cijfers van figuur 2.22 blijkt ook de zwakte van de agrarische sector in ontwikkelingslanden. De bijdrage van de primaire sector aan het BNP staat in geen verhouding tot het aantal mensen dat erin werkzaam is. Een relatief klein aantal grote bedrijven levert verreweg het grootste gedeelte van het BNP. Veel kleine boeren produceren daarentegen uiterst inefficiënt. De mechanisatiegraad op de keuterbedrijfjes is laag en er wordt nauwelijks gebruikgemaakt van moderne landbouwmethoden. De toegang tot de stedelijke of mondiale markten is vanwege de geïsoleerde ligging gering. Het gevolg is dat het grootste deel van de plattelandsbevolking in Laos, Vietnam, Myanmar en Cambodja een zelfvoorzienende dorpseconomie kent (zie foto en tekst inleiding paragraaf).

Sector	1971	1980	1994	2000	2003	2007
landbouw	77,8	70,7	55,9	49	44,9	40
industrie	7,8	10,0	18,0	14	19,7	21
diensten	15,4	19,3	26,0	37	35,3	39

Figuur 2.21 Percentage van de beroepsbevolking in Thailand, werkzaam in de drie sectoren tussen 1971 en 2007.

> commerciële landbouw
> exportgeoriënteerde landbouw

Land	Beroepsbevolking per sector in % (2006)			Bijdrage aan BNP per economische sector in %			VN-index 2010 (IMO)
	Primair	Secundair	Tertiair	Primair	Secundair	Tertiair	
Brunei	4	63	33	1	74	25	0,805
Cambodja	68	13	19	29	30	41	0,494
Filipijnen	34	15	51	15	30	55	0,638
Indonesië	42	19	39	15	48	37	0,600
Laos	80	10	10	30	33	37	0,497
Maleisië	13	36	51	9	41	50	0,744
Myanmar	70	7	23	43	20	37	0,451
Oost-Timor	90	-	-	32	13	55	0,502
Singapore	0	24	76	0	28	72	0,846
Thailand	42	20	38	12	43	45	0,654
Vietnam	52	16	32	21	40	39	0,572

Figuur 2.22 Beroepsbevolking per sector, verdeling van het BNP over de beroepssectoren in % en VN-index voor Zuidoost-Azië.

▶ De verdeling van de beroepsbevolking hangt nauw samen met de plaats die een land inneemt in de rangorde van de VN-ontwikkelingsindex. Deze index wordt ook wel de 'human development index' of 'index menselijke ontwikkeling' (IMO) genoemd. Bij deze index meet men de levensverwachting van de bevolking, het BBP per persoon en de alfabetisering per land. Een IMO lager dan 0,5 geeft een lage ontwikkelingsgraad aan, terwijl een cijfer van 0,8 of meer staat voor hoge ontwikkeling. Je ziet in figuur 2.22 dat drie landen in Zuidoost-Azië de kwalificatie 'laag ontwikkeld' meekrijgen.

Stedelijke magneten

▶ Dankzij de economische vooruitgang is er een omvangrijke trek naar de stad ontstaan, de urbanisatie. De beslissing van miljoenen mensen om het platteland in te ruilen voor het leven in de grote stad, heeft te maken met hun toekomstverwachting.

> VN-ontwikkelingsindex

Pushfactoren, zoals gebrek aan werkgelegenheid in de landbouw of industrie in de afgelegen dorpjes, en armoede drijven mensen weg uit hun geboorteplaatsen. Pullfactoren, zoals werk, scholingsmogelijkheden en een groter aanbod van allerlei voorzieningen, vormen een aantrekkingskracht voor een enorm arbeidsreservoir van goedkope werknemers die lange dagen willen maken. Veel migranten zonder opleiding komen in de uitgestrekte krottenwijken van grote steden terecht. Een aantal daarvan heeft geluk en krijgt een baan in de laagwaardige, industriële productiecentra die in en rond de steden als paddenstoelen uit de grond schieten. Daar wordt textiel in elkaar gezet of elektronica geassembleerd. In Singapore, Maleisië en bij de grote steden in de rijkere Zuidoost-Aziatische landen vind je ook moderne industrie. In science parks wordt in samenwerking met hogescholen en universiteiten veel aandacht besteed aan research & development. Deze hightech bedrijfstak leidt tot de ontwikkeling van hoogwaardige nieuwe producten, die vervolgens in massaproductie worden genomen.

● Een goed voorbeeld van snelle urbanisatie is Bangkok. Het inwonertal in deze stad nam van 1980 tot 2000 toe van 4,7 naar 7,4 miljoen mensen. In 2010 leefden er bijna 9 miljoen mensen in deze stad. Het hoge urbanisatietempo werkt in Thailand het ontstaan van grote regionale verschillen in de hand, omdat de rest van het land economisch en demografisch gezien sterk achterblijft bij deze primate city. Zo telt Chiang Mai, de tweede stad, slechts 500.000 inwoners.

> urbanisatietempo

Land	Urbanisatiegraad	Urbanisatietempo
Brunei	75	2,6
Cambodja	22	4,6
Filipijnen	65	3,0
Indonesië	52	3,3
Laos	31	5,6
Maleisië	70	3,0
Myanmar	33	2,9
Oost-Timor	27	5,0
Singapore	100	1,2
Thailand	33	1,7
Vietnam	28	3,1

Figuur 2.23 Urbanisatiegraad (2008) en urbanisatietempo (2005-2010).

● Manila, Yangon, Jakarta en Phnom Penh zijn andere voorbeelden van primate cities die volledig uit hun krachten zijn gegroeid en moeilijk bestuurbaar zijn. Maleisië vormt in dit stedelijke systeem een uitzondering. Dit land kent niet alleen een hogere urbanisatiegraad dan Thailand (figuur 2.23), maar de verstedelijking is er ook beter verspreid over een groot aantal steden. Kuala Lumpur is natuurlijk de grootste stad, maar is slechts twee keer zo groot als een flink aantal andere steden in dit land.

● Binnen de steden ontstaat een tweedeling op economisch en sociaal gebied. De economische ontwikkeling leidt tot een toenemende welvaart van de mensen die een opleiding hebben en werk vinden in de hoogwaardige industrie of dienstensector. Zij winkelen in moderne shopping malls (figuur 2.24) en gaan naar theater en bioscoop. Veel migranten van het platteland lukt het echter niet om een baan in de formele sector in de stad te vinden. Ze wonen in sloppenwijken en proberen te overleven door werk te zoeken in de informele sector. De levendige straathandel is daar een voorbeeld van (figuur 2.25).

Figuur 2.24 Shopping mall in Jakarta.

> urbanisatiegraad

Figuur 2.25 Straathandel in Jakarta.

● Hoewel het urbanisatietempo als gevolg van de Aziëcrisis tijdelijk terugviel, zal de trek naar de stad in de hele regio onverminderd doorgaan. De VN schat dat in 2025 in Indonesië 61 van de 100 mensen in de stad zullen wonen en in Maleisië 73. Vergeleken bij Europa (83%) is dit betrekkelijk weinig, maar in vergelijking tot alle ontwikkelingslanden (57%) is dit veel.

Een jonge bevolking

▶ In veel Zuidoost-Aziatische landen is het hoge percentage jongeren een probleem voor de economische ontwikkeling. In figuur 2.26 zie je dat de natuurlijke groeicijfers voor een flink aantal landen nog groot zijn, ook al zijn de geboortecijfers de afgelopen vijftien jaar sterk gedaald. Het aandeel jongeren in die landen is zeer hoog (figuur 2.27).

● Bekijk je het aandeel jongeren ten opzichte van het aandeel ouderen (figuur 2.27), dan zie je dat de demografische druk het grootst is in Laos. Samen met Oost-Timor, de Filipijnen en Cambodja staat dit land voor de enorme opgave om de vele jongeren te voorzien van werk en scholing. In Singapore en Thailand is sprake van ontgroening, die op termijn zal omslaan in vergrijzing. Beide landen zullen hun arbeidsreservoir in de toekomst moeten aanvullen met buitenlandse werknemers om deze verschuiving in de leeftijdsopbouw op te vangen. Maleisië heeft als betrekkelijk welvarend land een relatief hoog

> formele sector

Land	Geboortecijfer		Sterftecijfer		Natuurlijke groei in %	
	1996	2010	1996	2010	1996	2010
Brunei	27	18	3	3	2,4	1,5
Cambodja	45	26	16	8	2,9	1,6
Filipijnen	30	26	9	6	2,1	2,0
Indonesië	24	18	8	6	1,6	1,2
Laos	43	27	15	8	2,9	1,9
Maleisië	28	21	5	5	2,4	1,6
Myanmar	31	19	12	8	1,9	1,1
Oost-Timor	37	26	16	6	2,1	2,0
Singapore	16	9	5	5	1,1	0,4
Thailand	20	13	6	6	1,4	0,7
Vietnam	30	17	7	6	2,3	1,1

Figuur 2.26 Enkele demografische gegevens.

geboortecijfer. Dit valt niet alleen te verklaren vanuit de staatsgodsdienst, de islam, maar ook door het beleid van de overheid. De nationale regering zegt het inwoneraantal zo snel mogelijk te willen verdubbelen. Binnen het demografisch transitiemodel nemen de landen dus uiteenlopende posities in.

Land	Aandeel 0 - 14 jaar	Aandeel 65 jaar en ouder
Brunei	26,6	3,3
Cambodja	32,6	3,6
Filipijnen	35,2	4,1
Indonesië	28,1	6
Laos	40,8	3,1
Maleisië	31,4	5,0
Myanmar	25,3	5,4
Oost-Timor	34,7	3,4
Singapore	14,4	8,9
Thailand	20,8	8,7
Vietnam	26,1	5,6

Figuur 2.27 Aandeel van de totale bevolking die jonger is dan 15 jaar en die 65 jaar en ouder is in 2010.

Gevolgen van de globalisering

▶ De globalisering heeft in een aantal landen in Zuidoost-Azië geleid tot een snelle economische groei. Economisch achtergebleven gebieden, de perifere landen, werden semiperifeer. En Singapore hoort tegenwoordig zelfs bij de centrumlanden of kernlanden. Er kleven ook nadelen aan deze snelle groei. In een land als Singapore wordt een groot deel van het sociale en economische leven door de staat gecontroleerd en gereguleerd. De jongere generatie ervaart dit als een benauwend leefklimaat. In andere landen van Zuidoost-Azië worden de arbeidsomstandigheden regelmatig uit het oog verloren in het streven naar winst en hoge groeicijfers . Dit gebeurt niet alleen bij de bedrijven van die landen zelf, maar ook bij de multinationals. Door kinderarbeid, slechte arbeidsomstandigheden en slecht georganiseerde arbeiders kunnen de lonen laag worden gehouden. Het is duidelijk dat dit ten koste gaat van de gezondheid en de opleidingsmogelijkheden van de plaatselijke bevolking. In deze landen heeft het milieubeleid vaak geen hoge prioriteit. Bepaalde industriële productieprocessen veroorzaken milieuverontreiniging. Uitputting van grondstoffen en bodem, kaalslag van oerwoud en gebruik van vergiftigde pesticiden vormen de grote milieuproblemen op het platteland. Er wordt dan ook gezegd dat veel multinationals deze landen behandelen als de vroegere koloniën. Dit verschijnsel wordt neokolonialisme genoemd.

Ten slotte heeft de economische groei in veel landen geleid tot grote regionale differentiatie en tegenstellingen in welvaart: tussen stad en platteland en tussen kustlocaties en binnenland.

> demografisch transitiemodel

> neokolonialisme

Begrippen hoofdstuk 2

Afhankelijkheidsrelaties 29
Relaties tussen landen/gebieden waarbij er geen gelijkwaardigheid is, maar waar een 'partij' de ander domineert.

Agrarische transitie 42
Overgang van een maatschappij die gericht is op de landbouw naar een maatschappij die gericht is op de industriële sector en de dienstensector.

Arbeidsintensiteit 38
De mate van het aandeel van de hoeveelheid arbeid in het productieproces.

Aziatische tijgers 37
Bijnaam die gegeven is aan de eerste generatie NIC's (Singapore, Zuid-Korea, Hongkong, Taiwan) vanwege hun snelle economische ontwikkeling in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw.

Beschikbaarheid van relevante productiefactoren 41
Het bezitten van geschikte arbeidsomstandigheden en/of kapitaal en/of kennis en/of natuurlijke hulpbronnen en/of ligging voor een productieproces.

Bevolkingslandbouw 33
Landbouw die gericht is op het produceren van voedsel, vaak voor de lokale markt en de zelfvoorziening.

Commerciële landbouw 42
Productie van agrarische goederen, gericht op de markt, nationaal dan wel internationaal.

Comparatief voordeel 41
Relatief kostenvoordeel van een economische activiteit in een gebied vergeleken met andere gebieden.

De-agrarisatie 42
Afname van het belang van de landbouw (qua werkgelegenheid en aandeel in de totale productie van een land) in een maatschappij.

Demografisch transitiemodel 45
Model dat de overgang weergeeft van een situatie met relatief hoge naar één met relatief lage geboorte- en sterftecijfers als gevolg van sociaal-economische veranderingen in de maatschappij. Men onderscheidt wel de volgende fasen: de agrarisch ambachtelijke fase, de proletarische fase, de moderne fase, de post-transitiefase en de postmoderne fase.

Duale economie 40
Het naast elkaar bestaan van moderne en traditionele economische processen in een maatschappij.

Exploitatiekolonie 30
Overzees veroverd gebied dat werd bemand door handelaren, militairen en ambtenaren van wie het verblijf van tijdelijke aard was. Er was meestal sprake van indirect bestuur, afroming van het agrarische surplus en onderwerping van de lokale bevolking.

Exportgeoriënteerde industrie 38
Vorm van industrie die gericht is op de uitvoer en daarmee op de wereldmarkt.

Exportgeoriënteerde landbouw 42
Vorm van landbouw die produceert voor de uitvoer en daarmee gericht is op de wereldmarkt.

Footloose industrie 38
Industrie die niet of minder gebonden is aan een vestigingsgebied.

Formele sector 44
Geheel van bedrijven en activiteiten die legaal zijn en waarbij de werknemers officieel geregistreerd staan.

Fragmentarische modernisering 34
Modernisering die slechts in delen van de economie (industrie, landbouw of dienstensector) plaatsvindt.

Globalisering 41
Verschuiving van het economische zwaartepunt van de Atlantic Rim naar de Pacific Rim.

Importsubstitutie 38
Het zelf gaan produceren van goederen die voorheen werden ingevoerd.

Informele sector 40
Onderdeel van de economie waarin activiteiten plaatsvinden die niet officieel geregistreerd staan.

Kapitaalintensiteit 37
De mate van het aandeel van de hoeveelheid kapitaal in het productieproces.

Kolonialisme 28
Uitbreiding van de soevereiniteit van een land naar andere gebieden, waarbij de bevolking onder directe of indirecte regeringsvormen werd gebracht en waar de arbeidskrachten, de markt en de hulpbronnen werden gebruikt voor winstgevende handel.

Multinationals 36
Grote ondernemingen met vestigingen in vele landen.

Neokolonialisme 45
Een vorm van afhankelijkheid waarbij de vroegere koloniën wel politiek zelfstandig zijn, maar in economisch opzicht afhankelijk blijven van de bedrijven in de westerse landen.

NIC's (Newly Industrializing Countries) 37
Snelgroeiende economieën in de derde wereld. Er is sprake van een exportgeleide groei met daarnaast importbeperkingen voor een aantal specifieke producten. Het buitenland investeert fors in deze landen.

Ondernemingslandbouw 33
Moderne agrarische bedrijven in koloniën die zijn gericht op de export.

Politiek conflictgebied 30
Regio met grote interne spanningen en gewapende conflicten.

Politieke stabiliteit 39
Situatie waarin een land op langere termijn is gevrijwaard van ingrijpende bestuurswisselingen, grote interne spanningen en gewapende conflicten.

Primaire sector 42
De beroepssector die zich bezighoudt met het onttrekken van producten aan de natuur, waartoe (in Nederland) worden gerekend akkerbouw, veeteelt, tuinbouw, bosbouw, jacht en visserij.

Regionale differentiatie 38
Fysische, demografische, sociale, economische, politieke en/of culturele verschillen tussen (delen van) landen.

Ruilvoetverslechtering 38
Daling van de ruilvoet (het prijspeil van de uitvoer ten opzichte van het prijspeil van de invoer).

Rurale differentiatie 34
Fysische, demografische, sociale, economische, politieke en/of culturele verschillen tussen plattelandsgebieden in een land.

Secundaire sector 42
Industrie, bouwnijverheid, elektriciteits-, gas- en waterleidingbedrijven.

Tertiaire sector 42
Ook wel dienstensector genoemd. De tertiaire sector levert producten die niet tastbaar zijn, zoals horeca, handel, transport, zorg en overheid. Er worden twee soorten diensten onderscheiden:
- commerciële diensten die berusten op het maken van winst (bijvoorbeeld hotels, banken en sportscholen);
- maatschappelijke diensten (of quartaire sector): hier hoeft geen winst gemaakt te worden (bijvoorbeeld scholen en overheid).

Urbanisatiegraad 44
Het percentage mensen van de totale bevolking van een land dat in steden woont (heet ook wel verstedelijkingsgraad).

Urbanisatietempo 43
Jaarlijkse groei van de stedelijke bevolking (heet ook wel verstedelijkingstempo).

VN-ontwikkelingsindex 43
Een samengestelde variabele (op basis van levensverwachting, inkomen en scholingsgraad) om de mate van ontwikkeling van een bevolking aan te geven.

3 Wedstrijd tussen wereldregio's

Singapore The sky is the limit?

Het enorme Marina Bay Sands hotel ligt aan de baai in Singapore. In de drie torens bevinden zich ruim 2.500 hotelkamers, een zeer luxueus casino, twee theaters, een museum, zeven restaurants en verschillende winkelcentra. Boven de drie torens strekt zich het 340 meter lange sky park uit waar 3.900 mensen kunnen recreëren. Het hotel ziet uit over het drukke CBD van Singapore. Singapore wil zich hiermee niet alleen richten op toeristen, maar ook op de zakenmensen die in steeds groteren getale naar Singapore komen. Het land ontvangt vele buitenlandse investeerders en de handel en de contacten met het buitenland floreren als nooit tevoren. Nieuwe kantoor- en bedrijfsgebouwen schieten als paddenstoelen uit de grond.
Dit hotelcomplex werd gebouwd door vele buitenlandse arbeiders uit onder andere Maleisië, Bangladesh, India, Sri Lanka, Thailand en Myanmar. Zolang het zwaar en ongeschoold werk betreft, vinden de Singaporezen dit geen probleem, omdat het werk niet altijd goed betaald wordt en de leefomstandigheden voor de tijdelijke arbeidsmigranten zwaar zijn. Sinds kort klagen de Singaporezen echter dat de gastarbeiders ook de betere banen krijgen; een gevolg van de toenemende globalisering. Dan vormen ze een bedreiging op de krappe arbeidmarkt.

3.1 Zuidoost-Azië en de buitenlandse handel

Internationale naaiateliers in Vietnam

Vrouwelijke textielarbeiders werken in een grote fabriekshal voor een internationaal textielbedrijf in Vietnam. Dit land kent, na een kleine economische terugval in 2008, de afgelopen jaren weer een forse groei in deze bedrijfstak. De Amerikanen zijn de grootste afnemers, maar Taiwan en Zuid-Korea investeren hier ook op grote schaal. Grondstoffen en halffabricaten worden geïmporteerd en in de meer dan 2.500 textielfabrieken verwerkt tot kleding en ander textiel voor de export. Zo worden buitenlandse deviezen verdiend.

Handelsstromen breiden zich uit

▶ In hoofdstuk 2 stonden de economische ontwikkelingen vanaf de koloniale tijd tot het heden in de verschillende landen van Zuidoost-Azië centraal. In dit hoofdstuk ga je dieper in op de contacten met de rest van de wereld en de onderlinge contacten binnen de regio. We beginnen met de handel.

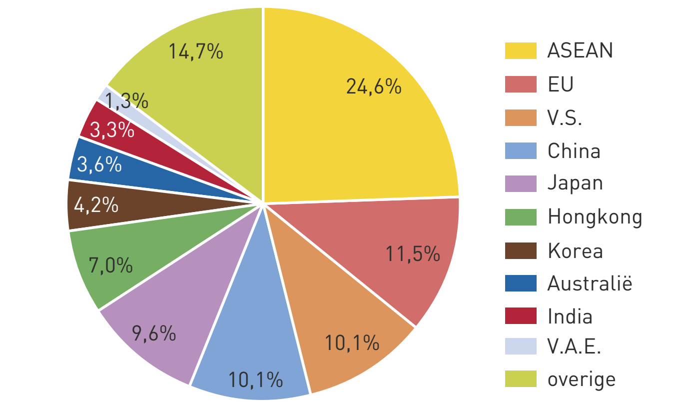
● De belangrijkste handelsstromen op de wereld lopen nog steeds via de landen van de triade (Noord-Amerika, EU en Japan). De landen van Zuidoost-Azië behoren tot de ASEAN (figuur 2.15). Een van de pijlers van dit samenwerkingsverband is de economische ontwikkeling. Veel economische indicatoren zijn dan ook over dit gebied te achterhalen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw was de positie van de ASEAN nog niet zo sterk. Tegenwoordig vormt de ASEAN echter een belangrijk handelsblok, dat in de nabije toekomst het vierde handelsblok ter wereld kan worden. De sterke groei van de welvaart in grote delen van de wereld zorgde ervoor dat er een mondiale afzetmarkt voor de groeiende stroom consumptiegoederen ontstond. Door de technologische vooruitgang, de grotere en dus goedkopere transportmiddelen en de goede communicatiemogelijkheden zoals satellietverbindingen, telefoon en internet, wordt de wereld steeds kleiner. Veel van de productie-eenheden van multinationals zijn footloose, oftewel makkelijk verplaatsbaar. Bedrijven zoeken steeds naar goedkopere arbeid, efficiëntere werkwijzen en meer afzet. Het gevolg is dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden van de handel aan weerskanten van de Atlantische Oceaan naar het gebied rond de Stille Oceaan, de Pacific Rim (figuur 3.1).

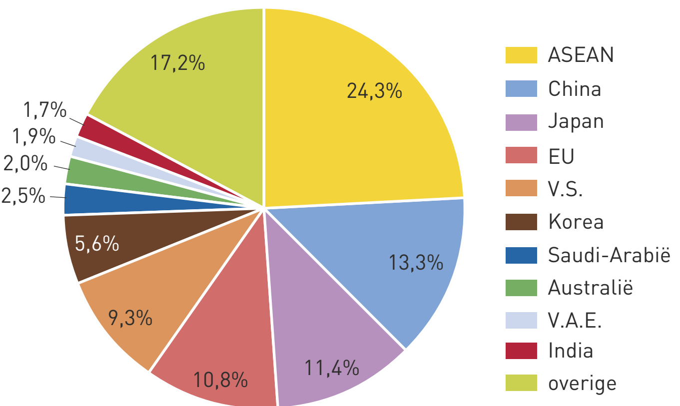
• stad met meer dan 1 miljoen inwoners
— afstand hemelsbreed

Figuur 3.1 De Pacific Rim.

> Pacific Rim

Figuur 3.2 De tien belangrijkste exportmarkten van de ASEAN in 2009.

Figuur 3.3 De tien belangrijkste invoerregio's van de ASEAN in 2009.

Deze verschuiving van het economische zwaartepunt van de Atlantic Rim naar de Pacific Rim wordt global shift genoemd.

Handelspartners

▶ De handelsbalans maakt deel uit van de betalingsbalans van een land. Aan de kant van de ontvangsten staat de geldwaarde van de export van een land over een bepaalde periode. Aan de uitgavenkant staat die van de import. Als de inkomsten uit de export groter zijn dan de hoogte van de importbedragen, spreekt men van een actieve handelsbalans. In geval van een negatief saldo heeft men het over een passieve handelsbalans.

● Slechts een kwart van de export in de ASEAN is afkomstig uit de lidstaten van deze organisatie zelf (figuur 3.2). Voor de import geldt ongeveer hetzelfde (figuur 3.3). Hieruit blijkt dat deze regio sterk verbonden is met de wereldeconomie. Japan en China zijn belangrijke afnemers van eindproducten die in Zuidoost-Azië zijn gemaakt. Hongkong verdient een extra vermelding. Het exportaandeel naar deze stad is tussen 2006 en 2009 gegroeid van 2% naar 7%. De handelsbalans met de meeste handelspartners is actief; alleen die met Japan en China is passief. Het belang van de handel met China neemt snel toe. In twaalf jaar tijd is de goederenuitwisseling tussen China en de ASEAN met een factor zeven gegroeid.

● De openheid van de Zuidoost-Aziatische economie valt ook af te lezen uit de samenstelling van het exportpakket. Kenmerkend voor ontwikkelingslanden was altijd een eenzijdige gerichtheid op de uitvoer van landbouwproducten en delfstoffen. In Zuidoost-Azië heeft dit uitvoerpakket plaatsgemaakt voor een veel breder assortiment. Met de productie van elektronica en machines worden de meeste buitenlandse deviezen binnengehaald.

Belang van invoer en uitvoer per land

▶ Om het belang van de invoer en uitvoer voor een land te meten, berekent men vaak de importwaarde en de exportwaarde als percentage van het bruto nationaal product (BNP). Figuur 3.4 laat de gegevens van de totale goederenhandel (import en export samengeteld) in 2006 en 2009 en het BNP tegen marktprijzen (2009) zien. De totale export is in de meeste landen in die drie jaar sterk toegenomen. Een aantal landen, zoals Maleisië en de Filipijnen, heeft in 2009 de gevolgen van de financiële crisis te verwerken gehad.

● Het aandeel van de waarde van de buitenlandse handel in het BNP in 2009 is weergegeven in figuur 3.5. De ASEAN als geheel scoort een percentage van 102%. Dat betekent dat de totale waarde van import en export hoger is (2%) dan de waarde van alle geproduceerde goederen in de hele ASEAN zelf. Het valt op dat de hoogte van het nationale inkomen niet altijd samengaat met een hogere mate van externe gerichtheid. Het (nog) arme Vietnam doet er alles aan om deel te nemen aan de mondiale economie, in tegenstelling tot de buurlanden Laos of Myanmar. Van Vietnam is de waarde van de totale import en export maar liefst 30% hoger dan wat het land zelf produceert aan goederen (BNP). Wat betreft de omvang van de goederenhandel en de mate van wereldoriëntatie staat Singapore aan de top, op afstand gevolgd door Maleisië en Thailand.

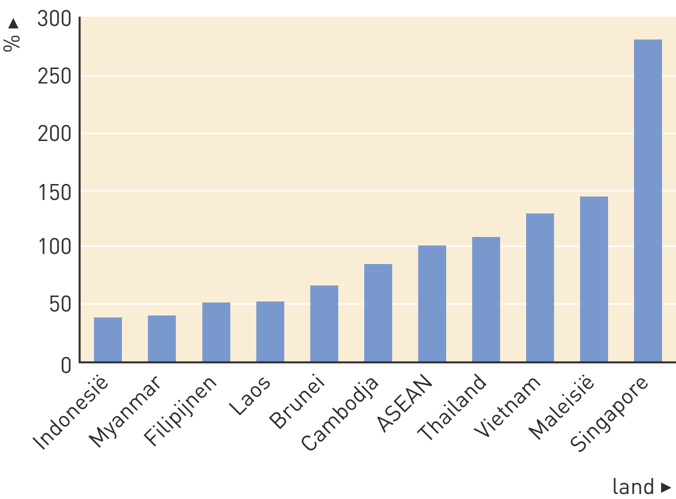
> global shift
> handelsbalans
> samenstelling van het exportpakket
> externe gerichtheid

Land	BNP in 2009 (x mln US$)	Totaal buitenlandse handel (x mln US$) 2006	Totaal buitenlandse handel (x mln US$) 2009
Brunei	14.146	6.797	9.568
Cambodja	10.368	4.749	8.886
Filipijnen	161.357	98.560	83.868
Indonesië	546.527	182.357	213.339
Laos	5.579	678	2.962
Maleisië	193.107	292.968	280.221
Myanmar	24.972	5.630	10.191
Singapore	182.701	510.104	515.617
Thailand	264.322	256.797	286.266
Vietnam	96.317	84.015	125.921
ASEAN	**1.499.400**	**1.442.656**	**1.536.843**

Figuur 3.4 Totaal van de buitenlandse goederenhandel en het BNP in de ASEAN-landen, 2006-2009.

● De keuze voor exportoriëntatie gaat vaak samen met het bevorderen van exportvalorisatie. Dat wil zeggen dat een ruwe grondstof, bijvoorbeeld boomstammen, natuurrubber of katoenpluis, industrieel wordt bewerkt om het product daarna uit te voeren. Deze aanpak biedt twee grote voordelen:

1. Een land ontvangt meer inkomsten uit het buitenland (deviezen) dankzij de hogere toegevoegde waarde van de exportproducten.
2. De bewerking van grondstoffen, of het nu delfstoffen zijn of landbouwproducten, levert werkgelegenheid op.

Figuur 3.5 Aandeel van de waarde van de buitenlandse handel in het BNP, ASEAN-landen, 2009.

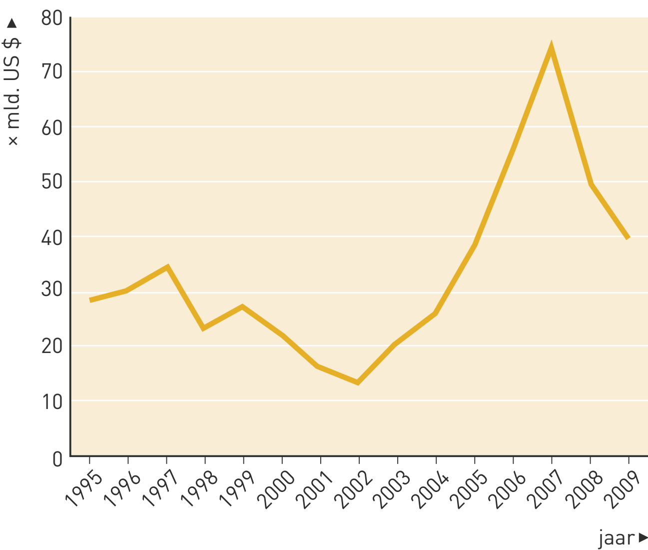
Buitenlandse investeringen

▶ Voor de opbouw van een mondiaal gerichte economie hebben de ASEAN-landen veel geld nodig. Daarbij spelen de directe buitenlandse investeringen, foreign direct investments (FDI) genoemd, een belangrijke rol. Men spreekt van directe buitenlandse investeringen (DBI) wanneer geld wordt gestoken in de productiesectoren in een ander land. Dit kan gebeuren door daar een nieuw bedrijf op te starten of door een lokaal bedrijf over te nemen. Fusies en overnames zijn overigens een belangrijke vorm van DBI. Financiële instituten die meer gericht zijn op het beleggen van kapitaal, doen daarentegen vaak indirecte investeringen, zoals het kopen van grond, aandelen of obligaties.

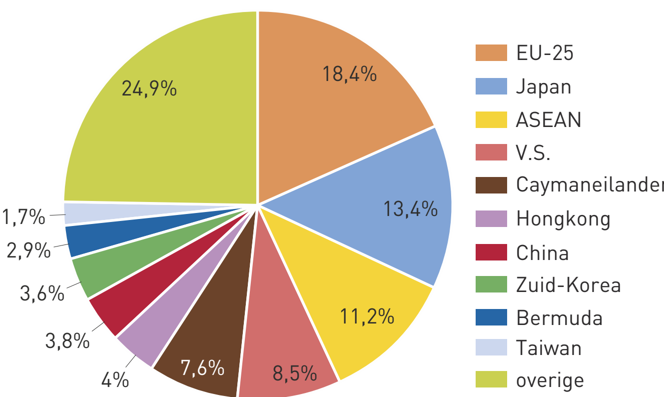
● De omvang van de directe buitenlandse investeringen nam gedurende de jaren negentig van de vorige eeuw in hoog tempo toe, maar stagneerde na de eeuwwisseling (figuur 3.6). Vanaf 2002 zie je een nieuwe groeispurt die eindigde in 2007. Dit grillige patroon heeft direct te maken met de ontwikkelingen in de wereldeconomie.

● Kijk je naar waar de buitenlandse investeringen vandaan komen, dan zie je in figuur 3.7 dat in 2009 de EU de belangrijkste investeerder was (met het Verenigd Koninkrijk als belangrijkste land binnen de EU en daarna Nederland). Dan volgen intra-ASEAN, Japan en de V.S. De hoogte van de investeringen kan echter elk jaar sterk veranderen.

> exportvalorisatie
> directe buitenlandse investeringen

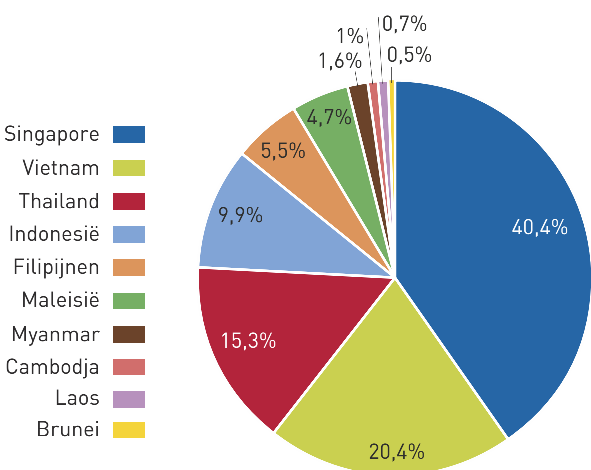
Figuur 3.6 Ontwikkeling van de directe buitenlandse investeringen (DBI) in de ASEAN van 1995 tot 2009.

* De Caymaneilanden zijn een Brits overzees territorium in de Caribische Zee. Ze zijn vooral bekend als een van de grootste belastingparadijzen ter wereld. Meer dan 70.000 ondernemingen zijn om belastingredenen gevestigd op de eilanden. Ook Bermuda is zo'n fiscaal droomeiland.

Figuur 3.7 De belangrijkste bronnen van buitenlandse investeringen in de ASEAN in 2009.

● De buitenlandse geldschieters van buiten de ASEAN zoeken naar een veilige bestemming en een zo hoog mogelijk rendement. Singapore voldoet het best aan deze wensen (figuur 3.8). Vietnam, Thailand en Indonesië volgen op forse afstand.

Figuur 3.8 Aandeel van de instroom van DBI in 2009 van buiten de ASEAN in de ASEAN-landen.

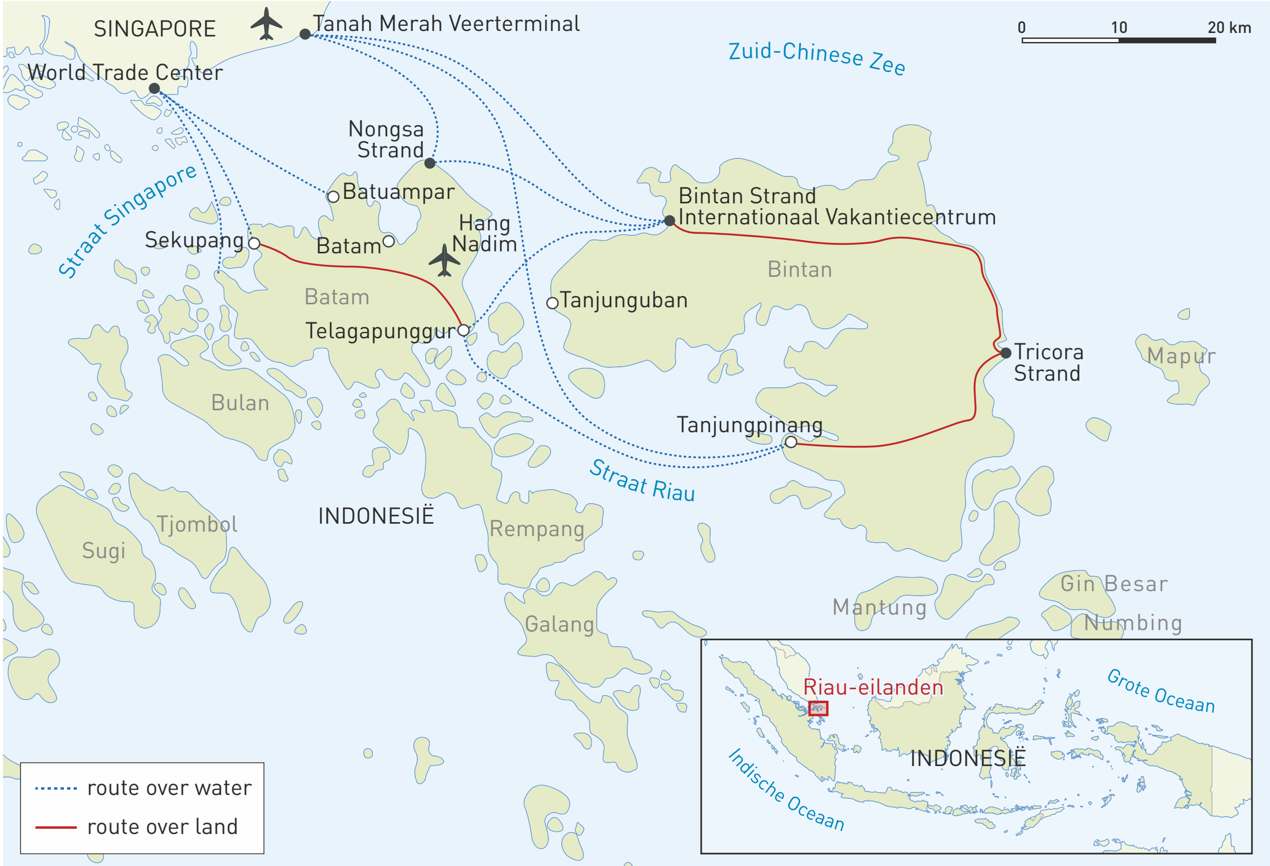
Aantrekkelijke investeringsgebieden

▶ De investeringen van het buitenland worden vaak binnengehaald door het scheppen van aantrekkelijke voorwaarden voor de multinationals. Dit gebeurt vaak in speciaal aangewezen gebieden. Er zijn twee typen van zulke gebieden.

● Een groot deel van de goederen van de laagwaardige assemblage-industrieën wordt in elkaar gezet in export processing zones, ook wel EPZ's genoemd. Het zijn betrekkelijk kleine en duidelijk omgrensde gebiedjes in een land, waarin de vestigingsvoorwaarden gunstiger zijn dan in de rest van dat land. Deze voorwaarden gelden voor exportgeoriënteerde bedrijven en hebben vooral betrekking op bijzondere douaneregelingen. Op de invoer van grondstoffen, onderdelen en halffabricaten worden geen invoerrechten geheven, terwijl ook de kant-en-klare eindproducten bij uitvoer niet belast worden. Hoewel een land hierdoor bepaalde belastinginkomsten mist, ontstaan er veel vormen van werkgelegenheid. Hiervan profiteert de overheid, dankzij belastinginkomsten over arbeid en toegevoegde waarde. EPZ's kunnen veel goedkope en hardwerkende arbeidskrachten leveren. Bovendien liggen ze vaak gunstig ten opzichte van zeehavens, waar het containervervoer een belangrijke plaats inneemt. Ook is er vaak een internationale luchthaven binnen bereik voor het snelle vervoer van personen en hoogwaardige goederen.

● Voor de landen met EPZ's zullen de voordelen – zoals werkgelegenheid, buitenlandse investeringen, toeleverende bedrijvigheid en belastingen – van gebied tot gebied verschillen. In Zuidoost-Azië bleek de stichting van export processing zones

> export processing zones

Figuur 3.9 De speciale economische zone van de Riau-eilanden.

een succesformule te zijn. Eén van de redenen hiervoor is dat ook de lokale exportgerichte industrie vanaf het begin steeds gebruik kon maken van veel van bovengenoemde faciliteiten. Samen met de buitenlandse bedrijven ontstaan clusters van gelijksoortige productieactiviteiten, die dankzij hun onderlinge verwevenheid kunnen profiteren van elkaars nabijheid.

● Soms wordt een vrij groot gebied aangewezen als speciale economische zone (SEZ). Hier wordt niet alleen geïnvesteerd in de industrie, maar is ook de dienstensector vertegenwoordigd. In dit soort zones wordt de vrijhandel gestimuleerd.

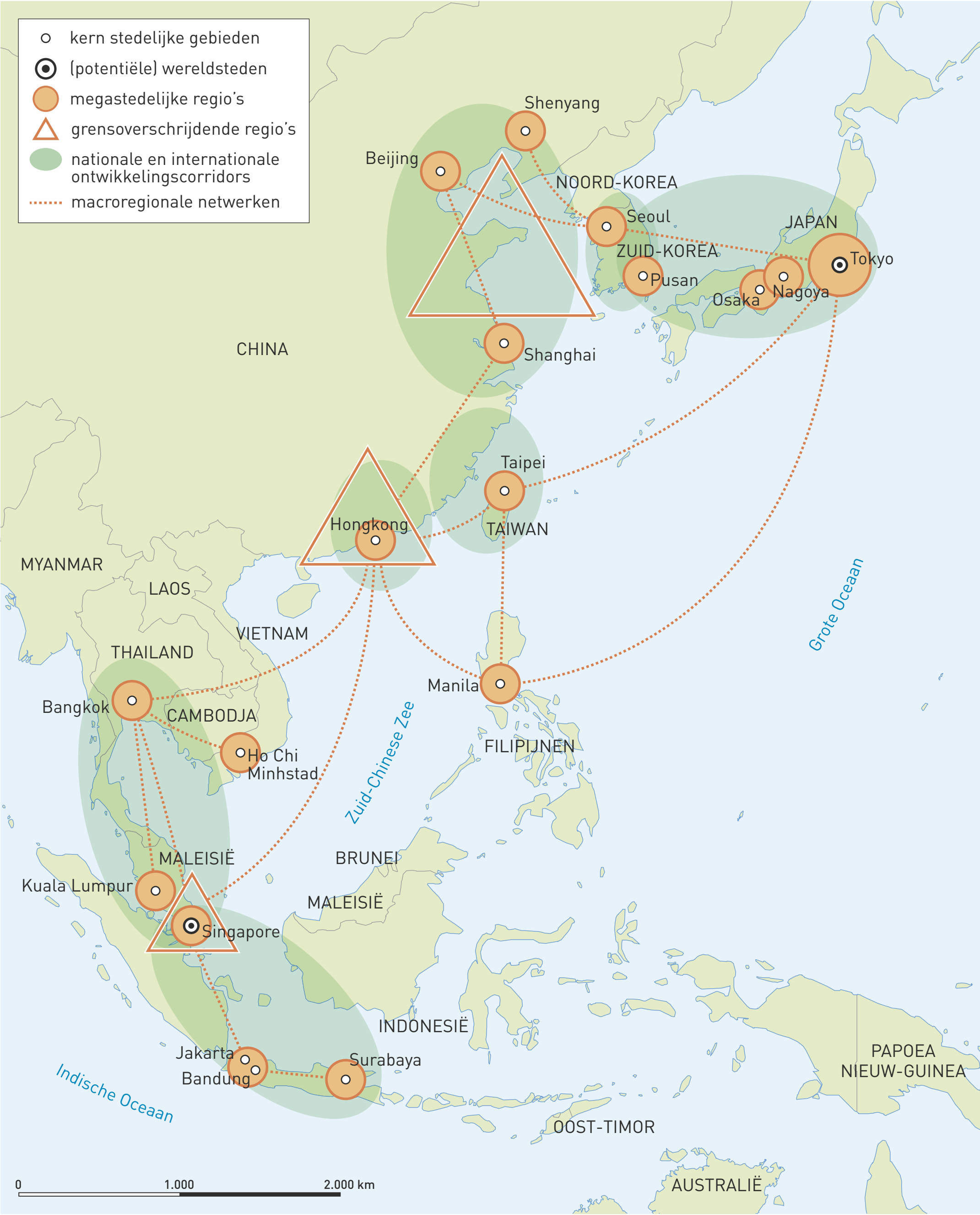
● Sommige van deze speciale economische zones zijn zelfs grensoverschrijdend. In 1990 ondertekende de regering van Indonesië een verdrag met Singapore over de economische ontwikkeling van de Riau-eilanden (figuur 3.9). Het eiland Batam, gelegen tegenover Singapore, werd tot vrijhandelszone uitgeroepen. Het is niet de bedoeling dat de ontwikkeling blijft steken op het niveau van een schroevendraaiereconomie. Assemblagewerk moet worden aangevuld met de ontwikkeling en productie van hoogwaardige producten voor de wereldmarkt en de eigen bevolking. Vijfentwintig jaar geleden was het eiland nog vrijwel onbewoond; nu leven en werken er meer dan een half miljoen mensen.

> speciale economische zone
> vrijhandel

Stedelijke netwerken

▶ Zo ontstaan steeds meer grensoverschrijdende productieregio's, waar het internationaliserende bedrijfsleven profiteert van de voordelen van verschillende nationale regelingen op het gebied van arbeidsrecht, lonen, grondprijzen, belastingen en milieuwetgeving. De samenwerking tussen Singapore en Indonesië strekt zich nu ook uit tot Maleisië: de zogenaamde Singapore-Johor-Batam groeidriehoek (figuur 3.10). Een ander voorbeeld van een groeidriehoek is de Greater South China Economic Zone. Binnen deze zones liggen twee reusachtige stedelijke netwerken (figuur 3.10). In dit type netwerk hebben de steden sterke economische en vaak ook culturele banden.

> groeidriehoek
> stedelijke netwerken

Figuur 3.10 De ontwikkeling van stedelijke netwerken in de West Pacific Rim.

● Desondanks bestaat er tussen een groot aantal landen en gebieden in de Aziatische regio nog steeds weinig contact. Redenen hiervoor zijn de slechte infrastructuur, de verschillende politieke systemen en het gebrek aan complementariteit. Doordat veel gebieden hetzelfde (vaak laagwaardige) assortiment aan goederen en arbeid aanbieden, is er nauwelijks een basis voor handel tussen die gebieden. Ze vullen elkaar niet aan. Het ligt voor de hand dat er op die manier niet gemakkelijk een hecht stedelijk netwerk van de grond komt.

De keerzijde

▶ Soms kan een land erg ver gaan om buitenlandse investeringen binnen te halen. Met de export kan namelijk goed verdiend worden en in de arbeidsintensieve industrieën kunnen veel (vaak laaggeschoolde, vrouwelijke) werknemers terecht. De multinationals eisen wel dat er geen sociale onrust is. Daarom wordt in sommige zones de nationale arbeidswetgeving versoepeld. Arbeiders mogen geen lid worden van een vakbond

Bedrijf in staking

Garmentama vormt een groep van twaalf fabrieken met 20.000 werknemers in Indonesië. Al deze fabrieken produceren voor de export en liggen in speciale exportzones waar ze minder belasting hoeven te betalen. Van de werknemers is 90% vrouw. Het werk dat ze moeten doen, is enorm zwaar en onveilig. Ze staan de hele dag in een hete loods zonder voldoende licht. Normaal werken ze zes dagen per week. Maar flexibiliteit is de regel. Regelmatig zijn er dringende bestellingen en moeten ze 24 uur doorwerken met in totaal slechts 2,5 uur pauze. Wie weigert, krijgt een waarschuwing en vliegt er de volgende keer uit. Wie een arbeidsongeval heeft, krijgt geen vergoeding en kan zelfs ontslagen worden. Er zijn te weinig dokters en die zijn ook nog ontzettend duur. Omdat de lonen te laag zijn, staakten de werknemers in een van de fabrieken in juli 1999. Een bende criminelen werd door het bedrijf ingehuurd. Op zware motoren kwamen ze aanrijden, smeten de watervoorraden stuk en intimideerden de mensen. Water is onontbeerlijk als je in de brandende zon aan de fabriekspoort wilt blijven staan om acties te voeren.

Figuur 3.11 Bedrijf in staking.

en moeten soms veel nachtwerk verrichten. De lonen zijn vaak lager dan het wettelijk minimum; als men protesteert, kan ontslag volgen. Soms zijn de werkomstandigheden ook ronduit slecht voor de gezondheid. Te weinig licht en slecht geventileerde bedrijfsruimten maken de werkomstandigheden zwaar.

● Bij de elektronicabedrijven wordt veel gesoldeerd. De giftige dampen hangen door de slechte ventilatie lang in de werkruimten. Ook springt men lang niet altijd zorgvuldig met de veiligheidseisen om. Al deze negatieve ontwikkelingen zijn een vorm van ruimtelijke afwenteling. In het westen zouden deze fabrieken moeten voldoen aan allerlei milieueisen en arbeidswetgevingen. Het is makkelijker om in landen te produceren waar nog niet zoveel eisen worden gesteld. De producten die in deze fabrieken in Azië worden gemaakt, zijn vaak wel bestemd voor de westerse markt. Wij kopen de kleding en zijn blij met de relatief goedkope broeken en T-shirts. Maar het gaat soms wel ten koste van de gezondheid van de arbeiders in het productieland (figuur 3.11). Door allerlei campagnes wordt tegenwoordig veel meer aandacht aan deze problematiek besteed. Bekende sportkleding- en sportschoenenmerken proberen nu volgens de wettelijke arbeidsvoorwaarden te werken.

● Een ander voorbeeld van ruimtelijke afwenteling is de afvalexport van de elektronica-industrie. Wereldwijd wordt elk jaar zo'n 100 miljoen ton aan giftig afval geproduceerd. Daarvan wordt 10% geëxporteerd. Een deel hiervan bestaat uit elektronica-afval. Tussen 1997 en 2007 zullen in de V.S. alleen al zo'n 500 miljoen computers bij het afval terechtgekomen zijn. Dit levert tot 600.000 ton aan giftig afval op, zoals lood, cadmium, chroom en daarnaast het moeilijk afbreekbare plastic. Men schat dat 50 tot 80% van het elektronica-afval uit de V.S. voor recycling geëxporteerd wordt naar de ontwikkelingslanden. Vaak gebeurt het transport niet legaal. Sinds 1992 is het zogenoemde Bazel-convenant van kracht. Daarin staat dat export van alle gevaarlijke afvalproducten van rijke naar ontwikkelingslanden is verboden. De V.S., Australië en Canada hebben dit convenant niet geratificeerd. Nederland en de overige vijftien EU-landen wel. Toch vinden er ook vanuit de EU-landen illegale transporten plaats. Dit levert problemen op, want de verwerking in de ontwikkelingslanden gebeurt lang niet altijd volgens de veiligheidseisen (figuur 3.12).

Figuur 3.12 Afvalberg van computers, China.

> ruimtelijke afwenteling

3.2 Voor- en nadelen van internationale contacten

Ifugao

De Ifugao, een inheems volk op het noordelijke eiland Luzon op de Filipijnen, woonden eeuwen in alle rust bij hun prachtige rijstterrassen. Het afgelopen decennium hebben honderden toeristen uit Manila en het buitenland het delicate ecosysteem daar verstoord. Veel Ifugao hebben hun bestaan als boer opgegeven en werken nu in de toeristensector. Ze zijn gids, souvenirverkoper of masseur en dansen hun traditionele dansen voor de toeristen. De Ifugao worden opgenomen in het wereldsysteem, maar moeten hun eigen identiteit daarvoor opgeven.

Werken over de grens

▶ Behalve de industriële bedrijven die naar de landen toe komen, zijn er ook andere vormen van internationale contacten; zowel binnen als buiten de regio. Niet elk land of elke streek binnen Zuidoost-Azië ontwikkelt zich, zoals je al eerder hebt gelezen, even snel. Buiten de kerngebieden bestaan talloze perifere regio's, waar het perspectief op een betere toekomst gering is. Geen wonder dat er sprake is van een omvangrijke internationale arbeidsmigratie, die zich uitstrekt tot ver buiten het subcontinent.

> internationale arbeidsmigratie

● De regeringen van de armere landen in Zuidoost-Azië stimuleren de gastarbeid sterk. Werken in het buitenland levert een flinke deviezenstroom op en het biedt een oplossing voor de enorme werkloosheid. Bovendien ontvangen de werknemers in het buitenland een zekere mate van scholing en doen ze werkervaring op. De afspraken tussen de landen met betrekking tot werken over de grens zijn bilateraal. De ASEAN heeft zich tot nu toe niet bemoeid met een vrij verkeer van personen, zoals dat wel het geval is in de Europese Unie en de NAFTA.

● In Zuidoost-Azië, met zijn grote regionale verschillen in welvaart, is de illegale gastarbeid erg omvangrijk. Het aandeel niet-geregistreerde gastarbeiders in de hele regio bedraagt 30 tot 40% van het totale aantal buitenlandse werknemers.

Honger naar arbeidskrachten in Singapore

▶ De bevolkingsgroei in de Engelse kolonie Singapore moest het voor de Tweede Wereldoorlog vooral hebben van immigratie. Die bestond voor het grootste deel uit Chinese mannen. Vlak na de oorlog was het voor ongeschoolde arbeiders bijna onmogelijk om Singapore binnen te komen. Naarmate de onafhankelijkheid na de industrialisatie vorderde en de exportgerichtheid toenam, werden de regels verruimd. In de jaren negentig van de vorige eeuw werkten ongeveer 200.000 arbeidskrachten uit Maleisië

> exportgerichtheid

Jaar	Totale beroepsbevolking	Aantal buitenlandse werknemers	Aantal buitenlandse werknemers in procenten van de totale beroepsbevolking
1970	650.892	20.828	3,2%
1980	1.077.090	119.483	7,4%
1990	1.537.000	248.000	16,1%
2000	2.094.800	612.000	29,2%
2010	3.135.900	1.088.600	34,7%

Figuur 3.13 Gastarbeiders in Singapore.

Hoogopgeleide inwoners verlaten stadstaat

Singapore is de maakbare samenleving in het kwadraat. Het is er schoon, want wie een peuk op straat gooit, wordt beboet. Er zijn geen getto's, want de regering hanteert quota voor het percentage etnische Chinezen, Indiërs en Maleisiërs dat in een wijk mag wonen. Islamitisch radicalisme krijgt geen kans, want elke moskee moet op vrijdag dezelfde, goedgekeurde preek laten horen. Er moeten meer baby's komen, dus de regering subsidieert daten en geeft een babybonus. De samenleving moet menselijker, dus de regering start een campagne: zeg alsjeblieft 'hallo' in de ochtend. Veel wordt vastgelegd door de staat. Het zorgt ervoor dat jongeren klagen dat hun leven al uitgestippeld lijkt. Afstuderen, een stabiele baan zoeken, trouwen, een overheidsflat kopen, kinderen krijgen en voor je ouders zorgen. Succes op school en op het werk zijn extreem belangrijk. Dat is deels cultureel bepaald, maar het komt ook door de alomtegenwoordige overheid. Dat ouders zoveel nadruk leggen op onderwijs, komt wellicht doordat de staat dat ook doet. Gevolg is dat veel jongeren de stadstaat verlaten. Het percentage hoogopgeleide geëmigreerde Singaporezen is vijf keer zo hoog als gemiddeld in hoogontwikkelde landen. Ze vertrekken om dezelfde redenen als jongeren wereldwijd: omdat ze iets nieuws willen beleven, of omdat het goed staat op hun cv. Maar, zeggen wetenschappers, veel migranten uitten ook hun frustratie over de repressieve politiek en de strak gereguleerde sociale omgeving.

Figuur 3.14 Hoogopgeleide inwoners verlaten stadstaat.

in Singapore. In die tijd vertrok een groot aantal beter geschoolde Singaporezen naar onder andere Australië en Canada. Een deel van hen kwam terug naarmate de stadstaat zich ontwikkelde in de richting van een hoogtechnologische dienstensamenleving. Veel gastarbeiders uit India, Bangladesh, Sri Lanka, de Filipijnen en Thailand kregen vervolgens dankzij bilaterale migratieovereenkomsten een baantje in de industrie, de bouwnijverheid en het huishoudelijk werk.

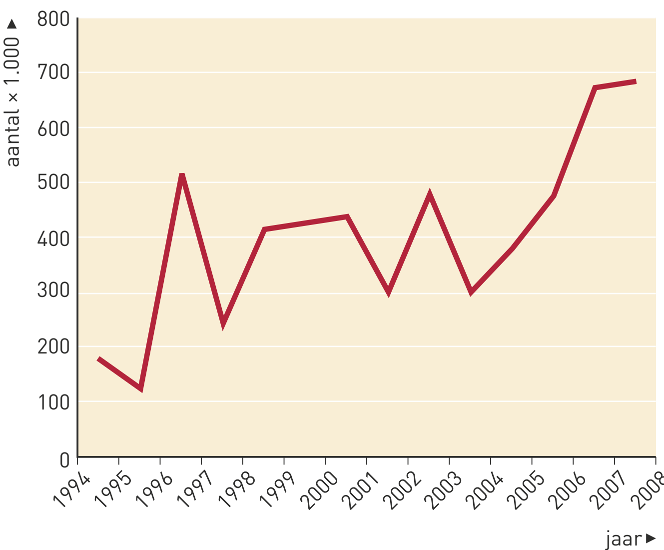
● Dankzij dit actieve migratiebeleid van de overheid om ongeschoolde arbeiders én hooggeschool personeel aan te trekken, bestaat tegenwoordig ruim 34% van de totale beroepsbevolking uit buitenlanders (figuur 3.13). Driekwart van deze groep is ongeschoold, want de goed opgeleide en welvarende stadsburgers willen geen laagbetaald werk doen. Uit vrees voor negatieve maatschappelijke gevolgen van een grote instroom van immigranten, krijgen laaggeschoolde gastarbeiders slechts een tijdelijke verblijfsvergunning. De regering doet ook zijn best om via reclamecampagnes en aantrekkelijke regelingen de snelle toestroom van hooggeschoolden op gang te houden. Onder hen bevindt zich een groeiend aantal studenten.

● Anderzijds zijn er ook studenten die Singapore juist willen verlaten. Deze jongeren zoeken een nieuwe uitdaging en willen de strenge regels in deze maatschappij ontvluchten (figuur 3.14).

Indonesiërs, ver van huis ...

▶ De gastarbeid is voor Indonesië van groot belang. Veel jongere mensen trekken voor een paar jaar vooral vanuit Java naar landen in Zuidoost-Azië waar wel werk te vinden is. Talloze kantoortjes houden zich bezig met het werven en plaatsen van arbeidskrachten, voor wie ze ook de reis naar het buitenland regelen (figuur 3.15). De meeste migranten komen in het Midden-Oosten (Saudi-Arabië) en Maleisië terecht. Driekwart van de migranten zijn vrouwen.

● De officiële gegevens van de overheid geven een incompleet beeld van de gastarbeid. Enerzijds is het werkelijke aantal legale arbeiders hoger dan de statistieken aangeven, omdat de

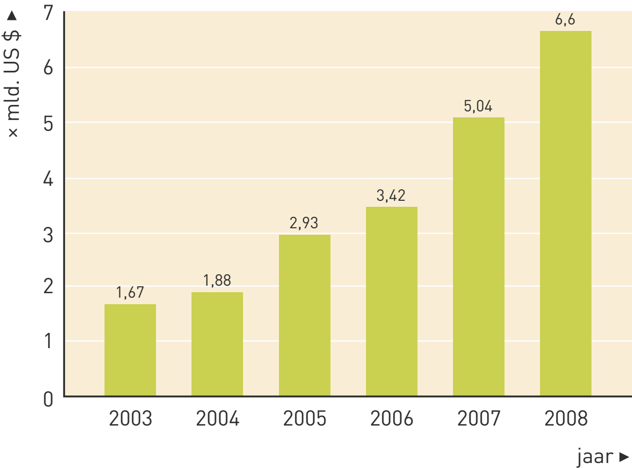

Figuur 3.15 Aantal legale gastarbeiders uit Indonesië die overzee werkzaam zijn.

registratie niet centraal verloopt. Anderzijds is er een zeer grote illegale arbeidsmigratie die buiten deze statistieken blijft. Het totale aantal illegale arbeidsmigranten ligt ver boven de miljoen; alleen al naar Maleisië schat men het aantal uit Indonesië in 2009 op 700.000! Maleisië hanteert een wisselend beleid ten aanzien van deze illegalen. Soms worden de illegale migranten gedoogd, maar vaker worden ze – met name tijdens een economische crisis – weer op grote schaal het land uitgezet.

● Een groot deel van de verdiensten van de gastarbeid wordt door de arbeiders naar hun familie in Indonesië gestuurd (figuur 3.16). Met dit geld kunnen huishoudens het hoofd boven water houden en wordt de regionale economie bevorderd. Bovendien wordt de werkloosheid in het land zelf minder hoog.

▶ De arbeidsmigranten zijn over het algemeen ongeschoold en

Figuur 3.16 Ontvangsten uit gastarbeid in Indonesië tussen 2003 en 2008.

Figuur 3.17 Indonesische migranten vinden werk in de bouw in Maleisië.

doen slecht betaald werk in de bouw (figuur 3.17), op plantages, in de bosbouw en in fabrieken: bezigheden waar de autochtone bevolking op neerkijkt. Het merendeel is vrouw en doet huishoudelijk werk als dienstmeisje of schoonmaakster. Veel van deze vrouwen krijgen de zwaarste en vervelendste karweitjes opgedragen, worden gedwongen onbetaald overwerk te verrichten onder armzalige arbeidsomstandigheden en worden soms seksueel misbruikt. Vooral Saudi-Arabië is berucht als 'gast'land. Veel meisjes dienen hun contract om deze bittere redenen niet uit, plegen zelfmoord of keren terug naar hun familie in Indonesië.

● Wanneer in het vertrekgebied de economische omstandigheden slecht zijn, zullen veel mensen uit zo'n streek of zelfs uit hetzelfde dorp migreren. Dorpsgenoten volgen eerdere migranten en zo komen ze bij elkaar in het nieuwe land te wonen en te werken. Het leger gastarbeiders is dan ook geen doorsnede van de Indonesische bevolking.

● Veel mensen kiezen ervoor om zonder de benodigde officiële papieren werk te zoeken in een ander land. Het kost namelijk nogal wat tijd en geld om aan de vereiste vergunningen te komen. Men ziet op tegen de bureaucratische rompslomp en het betalen van steekpenningen, terwijl er in hun dorp vaak goede contacten bestaan met een vertegenwoordiger van een bemiddelingsbureau. Andere mensen blijven in het buitenland achter met een toeristenpas of, in Saudi-Arabië, onder het mom van een pelgrimsreis naar Mekka.

Arbeidsmigratie in en om Thailand

▶ In Thailand, dat zich het laatste decennium economisch sterk heeft ontwikkeld, is het aantal laaggeschoolde inwoners dat als gastarbeider in het buitenland werkt, in die tijd afgenomen van ruim 200.000 personen tot 150.000. Tegelijkertijd groeit het aantal mensen dat uit minder ontwikkelde, nabijgelegen landen binnenkomt om werk te zoeken in landbouw, bouwnijverheid of industrie. In figuur 3.18 zie je de migratiestromen in deze landen in kaart gebracht. Ook in Thailand is het aantal illegale migranten naar verluidt zelfs negen maal zo hoog als het aantal gastarbeiders met een officiële status.

● Het niveau van het werk dat de meeste buitenlandse werknemers in deze regio verrichten, is laag en vereist nauwelijks scholing. De lonen zijn dan ook laag. De vrouwen werken voornamelijk in de huishouding en in de fabrieken. Onder de arbeidsmigranten zijn vrouwen en kinderen de meest kwetsbare groepen. Cambodjanen klagen dat ze weinig bewegingsvrijheid hebben en dat ze minder uitbetaald krijgen dan de autochtone Thai. De medische zorg ontbreekt en de werkomstandigheden zijn soms gevaarlijk. Daarnaast komt veel geweld, schelden en slaag, seksuele intimidatie en misbruik voor.

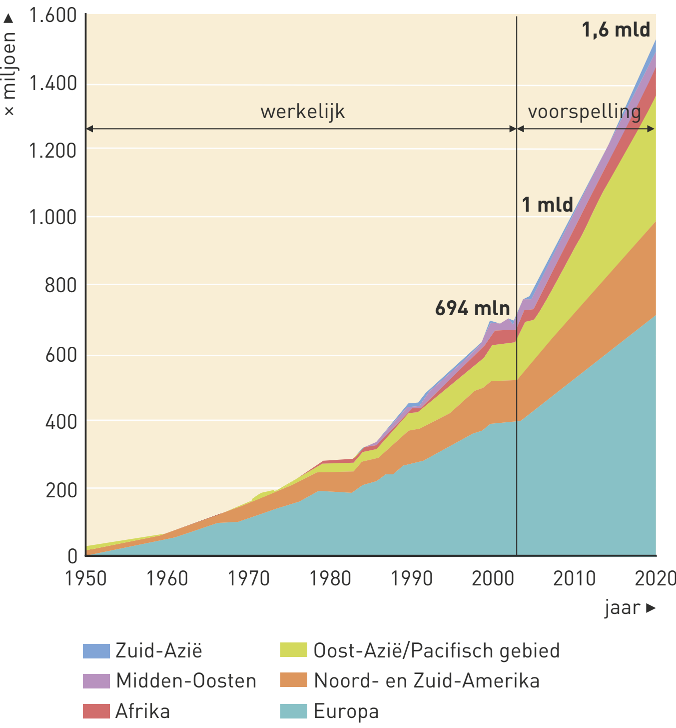

Figuur 3.18 Migratiestromen in Thailand en omringende landen.

Witte stranden en Aziatische gastvrijheid

▶ De arbeidsmigranten vinden niet alleen werk in de industrie, mijnbouw of bouw, maar ook vaak in de toeristensector. Zuidoost-Azië is bezig met een spectaculaire opmars in deze sector. Steeds meer buitenlanders kiezen de regio als vakantiegebied (figuur 3.19). De groei van het aantal toeristen viel in 2003 korte tijd even terug door een uitbraak van SARS, een acute ademhalingsziekte. De gunstige dollarkoers, de komst van low cost carriers en de vereenvoudigde grensafwikkelingen zorgden in 2004 voor groei van het inter- en intraregionale vliegverkeer. Na een korte dip in 2008 (financiële crisis) neemt het aantal toeristen snel toe (figuur 3.19).

● Wereldwijd reist eenvijfde deel van alle toeristen naar Azië. China is na Frankrijk en de V.S. de meest bezochte toeristische bestemming met 54 miljoen toeristen in 2010. Maleisië,

Figuur 3.19 De reisbestemmingen van toeristen in de periode 1950-2020.

> vakantiegebied

Land	2005	2008
Brunei	127.142	225.757
Cambodja	1.421.615	2.001.434
Filipijnen	2.623.084	2.944.135
Indonesië	5.002.101	6.234.497
Laos	1.095.315	1.736.787
Maleisië	16.431.055	22.052.488
Myanmar	660.206	731.230
Singapore	8.942.408	10.115.638
Thailand	11.516.936	14.323.221
Vietnam	3.467.757	4.235.792
totaal	**51.287.619**	**64.600.979**

Figuur 3.20 Internationale aankomsten in de ASEAN per land in 2005 en 2008.

Figuur 3.21 De drijvende markt bij Bangkok is een belangrijke toeristische trekpleister in Thailand.

Thailand en Indonesië zijn binnen Zuidoost-Azië de grote trekpleisters (figuur 3.20).

■ Voor Nederlanders is Thailand de hoofdbestemming in Azië. Het land wordt jaarlijks door ruim 180.000 landgenoten bezocht. De stranden en de exotische cultuur zijn de belangrijkste redenen voor toeristen om hun vakantie hier door te brengen. Het toerisme in Thailand is de belangrijkste bron van buitenlandse deviezen geworden. De overheid stimuleert het toerisme sinds 1998 met de campagne 'Amazing Thailand' (figuur 3.21). Mede daardoor is de toeristensector uitgegroeid tot een stabiele economische factor. Toch heeft de sector ook hier te lijden gehad van de financiële crisis in 2008 en de politieke onrust in 2009.

■ In Cambodja is het toerisme de snelst groeiende economische tak. Hoewel de 'Killing Fields' nog steeds een belangrijke trekpleister vormen, zijn ze niet meer de enige plaats waar de toeristen naartoe gaan. De grootste belemmering voor de verdere ontwikkeling van het toerisme in Cambodja is de gebrekkige infrastructuur in het binnenland.

■ In Laos is geen sprake van massatoerisme, omdat tot voor kort reizen naar Laos vrijwel onmogelijk was door de bureaucratie. Tegenwoordig kunnen toeristen wat vrijer reizen en probeert de regering de meer individueel ingestelde toerist en het hogere segment van de groepsreizenmarkt te veroveren, waarbij ingezet wordt op natuur en cultuur. Het land probeert de negatieve uitwassen, zoals het sekstoerisme, buiten de deur te houden.

■ Het grootste deel van de toeristen in Maleisië komt uit Singapore, gevolgd door Thailand en Indonesië. Het toerisme brengt in Maleisië gemiddeld veel minder geld per toerist op dan in landen als Indonesië, Thailand en Singapore. Dit heeft te maken met het feit dat buitenlandse toeristen voornamelijk afkomstig zijn uit buurlanden. Deze toeristen blijven korter en geven minder geld uit. Daarom wil Maleisië zich in de toekomst meer richten op kapitaalkrachtigere Europese en Australische toeristen.

● Eén specifiek deel van de toeristische sector doet het steeds beter: het zogenoemde gezondheidstoerisme. In 2008 bedroeg in Thailand het aantal toeristen in deze categorie ongeveer 300.0000 (op de 14 miljoen toeristen). Ook in Maleisië is deze tak groeiende. Het gaat hier zowel om chirurgische ingrepen als om plastische chirurgie en om gezondheidstherapieën. Van deze bezoekers kwam 60% uit Indonesië, gevolgd door mensen uit onder meer Brunei, Vietnam, Singapore, Thailand en Japan. In de toekomst zal ook worden getracht om meer Chinezen en Indiërs aan te trekken, aangezien dit een potentieel interessante doelgroep is. Ook uit Europa komen geregeld toeristen voor een medische (schoonheids)behandeling of ingreep die gecombineerd wordt met een lokale strandvakantie.

Voor- en nadelen van toerisme

▶ Toerisme is wereldwijd de snelst groeiende industrie. Sommige landen in Zuidoost-Azië, zoals Cambodja en Thailand, richten hun economische beleid dan ook nadrukkelijk op deze sector. Wanneer je niet veel natuurlijke hulpbronnen hebt, is dit een manier om buitenlandse deviezen binnen te halen (figuur 3.22).

● Maar er kleven ook nadelen aan deze bedrijfstak. Milieuproblemen liggen op de loer. Toenemende stromen toeristen vragen om meer huisvesting in soms kwetsbare gebieden. In de bergen worden mooie hotelcomplexen gebouwd, waarvoor bossen moeten worden gekapt. Ook voor de huisvesting van de lokale bevolking is hout nodig. De kwetsbare waterhuishouding kan zo worden aangetast, waardoor uitdroging of juist overstromingen kunnen ontstaan. Niet alleen de bergen en bossen, maar ook veel kuststroken worden aangetast door milieuvervuiling die veroorzaakt wordt door het toenemende toerisme. Toeristen gebruiken veel meer water per dag dan de lokale bevolking.

● Steeds meer regeringen voeren een beleid om duurzame vormen van toerisme op te zetten waarbij de kennis van de lokale bevolking wordt ingezet en de natuur wordt gespaard zodat toekomstige generaties ook nog kunnen gebruikmaken van de omgeving. Maar de praktijk is anders. Zo bezoeken de laatste jaren honderdduizenden toeristen de bergen ten noorden van Chiang Mai in Thailand. Ze maken kennis met de inheemse volken en traditionele dorpen van de Lahu en Lisu. Deze jungletrektochten hebben echter nauwelijks geleid tot een verbetering van de levensstandaard van de bergvolken zelf. De toeristendollars komen terecht bij de Thaise ondernemers en de reisorganisaties. De bergvolken zijn nog even arm als vroeger.

Leidt globalisering tot meer democratie?

▶ Je verwacht misschien dat naarmate een land meer democratisch georganiseerd is en er politieke stabiliteit heerst, er meer buitenlandse investeerders participeren in de economie. En

Figuur 3.22 Olifant schildert met zijn slurf: attractie voor de toeristen.

andersom ook: politiek minder stabiele en minder democratische regimes worden door buitenlandse investeerders gemeden. Soms gaat dit op, maar niet altijd, zoals je zult zien in de volgende voorbeelden.

- Myanmar, dat een autoritair dictatoriaal regime heeft, sluit zich voor een groot deel af van de buitenwereld. Dit land laat weinig buitenlandse bedrijven toe en investeerders zullen voorzichtig zijn, in verband met nationalisaties. Door Myanmar ook lid te laten worden van de ASEAN hoopte men dat er meer openheid zou ontstaan. Dit zou ook de vrijheid van de burgers ten goede kunnen komen.
- Laos zoekt ook langzaam een weg naar meer mogelijkheden voor globalisering. Anderzijds wil Laos vasthouden aan de socialistische politiek. Vrije verkiezingen met meerdere partijen zijn nog niet mogelijk. Het partijcongres in 2006 bracht geen verandering op dit gebied. Het land kampt nog steeds met gebrek aan transparantie en aan democratie en heeft nog steeds een eenpartijstelstel. Er mag in ieder geval wel over dit soort zaken worden gepraat.
- Thailand leek, politiek gezien, een vrij stabiel land. In Thailand heeft de koning veel invloed. Sinds zijn bewind (vanaf 1946) hebben er echter zeker twaalf staatsgrepen plaatsgevonden door militairen. Deze militairen zijn zeer koningsgezind en hebben dan ook telkens zijn steun gehad. In september 2006 vond de laatste coup plaats. En ook al verliep deze staatsgreep geheel zonder bloedvergieten, het blijft een ondemocratisch proces. De felle strijd in 2009 en 2010 tussen de middenstandsklasse enerzijds (de koningsgezinde bevolking in het rijkere zuiden) en de boerenbevolking in het armere noorden en oosten anderzijds, leidde wel tot minder toerisme.
- De Filipijnse samenleving werd lange tijd geplaagd door vriendjespolitiek, corruptie en machtsmisbruik door een kleine elite. Na de val van dictator president Marcos in 1993 volgt het land een koers van economische liberalisering, waardoor buitenlandse investeerders worden aangelokt. Het voorheen streng communistische Vietnam laat, evenals de grote noorderbuur China, de teugels vieren. Hoge economische groeicijfers zijn het resultaat.
- Zoals eerder gezegd is Singapore ook een autoritair geregeerde staat. Enerzijds zijn buitenlandse ondernemingen en investeerders van harte welkom. Toch blijft het een staat waarbij de lokale media worden gecontroleerd en de buitenlandse media worden gecensureerd. De staat wordt geregeerd door een elite (meritocratie), gegroepeerd rondom één partij, de PAP (People's Action Party). De staat bemoeit zich met allerlei aspecten en controleert grote delen van de economie. Er komt nauwelijks meer corruptie voor, in tegenstelling tot andere landen in deze regio.

3.3 Zuid-Azië

Rijkdom

Dit gebouw van 27 verdiepingen hoog is de duurste woning op aarde en staat in Mumbai, India. De familie Ambanin (vader, moeder en drie kinderen) heeft het huis voor 1 miljard dollar laten bouwen. Naast het woongedeelte zijn er verschillende verdiepingen met sportvoorzieningen en hangende tuinen; er is een zwembad, een theater, een tempel, een bar en een bibliotheek en er zijn drie helikopterplatforms. De onderste zes verdiepingen zijn bestemd voor de 168 auto's die de eigenaar heeft verzameld.

▶ Zuid-Azië is, zoals je kunt zien als je terugbladert naar figuur 1.1 van deze katern, een van de zes subregio's van Azië. Je hebt bij de oriëntatie van dit hoofdstuk gezien uit welke landen deze regio bestaat. Je bekijkt in deze paragraaf enkele kenmerken van dit gebied, benaderd vanuit verschillende dimensies. Daarna ga je deze regio aan de hand van opdrachten vergelijken met Zuidoost-Azië.

Fysische en politieke kenmerken

▶ In Zuid-Azië liggen drie gebieden met hun eigen fysisch-geografische kenmerken.

- In het noorden strekken zich de lange bergketens van de Himalaya uit. In het westen zijn de berghellingen kaal door het vrij droge klimaat. In het oosten vind je in de vochtigere klimaten dichte bossen op de hellingen. De hoge rotsachtige en besneeuwde toppen reiken tot ver boven de 8.000 meter.
- Ten zuiden van deze bergketens liggen de grote, laaggelegen riviervlakten van de Indus en de Ganges. Deze vruchtbare, brede valleien zijn zeer dichtbevolkt.
- Vervolgens kom je bij de zuidelijke plateaus in India, waar – dankzij de moessonregens – de grond intensief wordt bewerkt (figuur 3.23) en de bevolkingsdichtheid hoog is.

▶ Heel Zuid-Azië, afgezien van Nepal, is een kolonie geweest van Groot-Brittannië. Nadat India in 1947 onafhankelijk werd, kregen in de loop van de daarop volgende decennia de andere landen ook hun onafhankelijkheid. India is het grootste democratische land op aarde. Het land is een federale republiek.

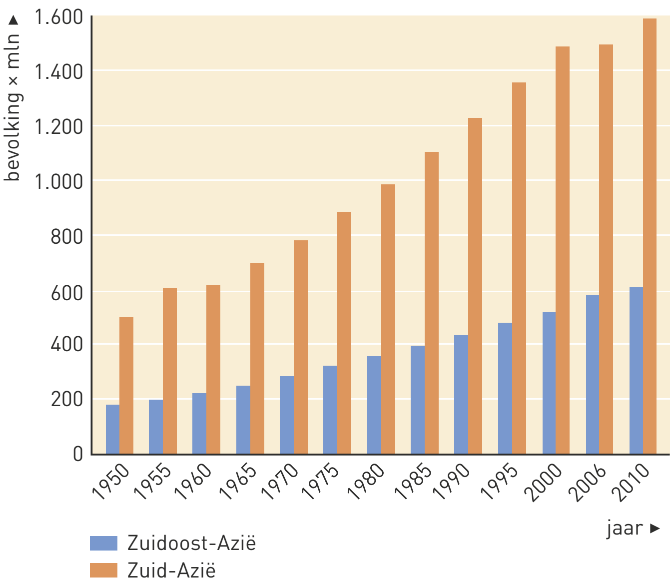

Figuur 3.23 Akkerbouw in het zuiden van India.

Sociaal-culturele kenmerken

▶ In tegenstelling tot Zuidoost-Azië wordt deze regio overheerst door één groot land: India. Hier wonen 1,2 miljard mensen. De bevolkingsgroei in heel Zuid-Azië is tussen 1950 en 2010 sneller verlopen dan in Zuidoost-Azië (figuur 3.24). Dit is te danken aan met name de hoge geboortecijfers (figuur 3.25). Door deze hoge geboortecijfers en jonge bevolking zal India rond 2030 China passeren qua bevolkingsgrootte.

● De meeste mensen wonen nog op het platteland, maar de grote steden groeien snel, dankzij het hoge urbanisatietempo

Figuur 3.24 Bevolkingsaantallen in Zuidoost-Azië en Zuid-Azië van 1950 tot 2010.

(figuur 3.25). Mumbai telt 20 miljoen mensen, Karachi 13 miljoen, Dhaka 14 miljoen, Kolkata 15 miljoen en Delhi 21 miljoen.

Aangezien er niet genoeg werk, scholing en voorzieningen zijn, leven veel mensen in armoede. De levensverwachting ligt tussen de 66 en 76 jaar (figuur 3.26). Het percentage alfabeten schommelt tussen de 47 en 91%. Bij vrouwen ligt dit percentage in Bhutan, Nepal en Pakistan nog lager: 34-36%.

● Een stad als Mumbai is sinds 1950 qua inwoneraantal verdrievoudigd. Bij dergelijke grote migratiestromen en natuurlijke aanwas is het onmogelijk genoeg woningen te bouwen. Vele mensen, tot ongeveer 55% van de stadsbevolking, komen terecht in de slums (figuur 3.27). De kwaliteit van de woningen en voorzieningen staat in schril contrast met die van de woningen in de wijk waar de familie Ambanin (tekst en foto inleiding paragraaf 3.3) woont.

● Wat betreft de etnische groepen en godsdiensten vormt Zuid-Azië, net als Zuidoost-Azië, geen homogeen gebied. In India is het hindoeïsme wel de belangrijkste religie, maar ook in dit land vind je andere godsdiensten, zoals de islam, het christendom en het boeddhisme. In Pakistan overheerst de islam. Er vinden regelmatig geweldsconflicten plaats tussen de aanhangers van de verschillende godsdiensten, met name in Kasjmir. Een kaart van de belangrijkste etnische groepen (GB 144C) laat een lappendeken aan volken zien, van wie het leefgebied niet samenvalt met de staatsgrenzen in dit gebied.

Land	Inwoners (x miljoen), 2010	Geboortecijfer, 2010	Sterftecijfer, 2010	Natuurlijke groei (%), 2010	Urbanisatiegraad, 2010	Urbanisatietempo 2010-2015; geschatte jaarlijkse groei
Bangladesh	158,6	23	5,7	17,2	28	3,1
Bhutan	0,71	19	7	12	35	3,7
India	1.189,1	21	7,5	13,5	30	2,4
Maldiven	0,4	15	6	9	40	4,2
Nepal	29,4	22	6,8	15,2	19	4,7
Pakistan	187,3	24,8	7	18,8	36	3,1
Sri Lanka	21,3	17,4	6	11,4	14	1,1

Figuur 3.25 Demografische kerngegevens van Zuid-Azië.

Land	Percentage alfabeten			Levensverwachting bij geboorte, 2010		
	Totaal	*Mannen*	*Vrouwen*	*Totaal*	*Mannen*	*Vrouwen*
Bangladesh	48	54	41	70	68	71
Bhutan	47	60	34	67	66	68
India	61	73	48	67	66	68
Maldiven	94	93	95	74	72	72
Nepal	49	63	35	66	65	67
Pakistan	50	63	36	66	64	68
Sri Lanka	91	92	90	76	72	79

Figuur 3.26 Percentage alfabeten en levensverwachting in Zuid-Azië.

Figuur 3.27 Slum in Mumbai.

Economische kenmerken

▶ Het BNP per hoofd van de bevolking is in deze regio in de afgelopen decennia sterk gestegen (figuur 3.28). De verschillen tussen de landen zijn minder groot dan in Zuidoost-Azië.

● In figuur 3.28 kun je zien dat een groot deel van de beroeps-

Land	BNP per hoofd (in US$)		Percentage van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw (2008)
	1980	2010	
Bangladesh	590	1.700	45
Bhutan	108	5.000	43,7
India	630	3.400	52
Maldiven	269	4.600	11
Nepal	430	1.200	75
Pakistan	393	2.400	43
Sri Lanka	551	4.900	32,7

Figuur 3.28 BNP per hoofd van de bevolking tussen 1980 en 2010 en percentage arbeiders werkzaam in de landbouw (2008).

bevolking nog in de landbouw werkt. Nepal spant wat dat betreft de kroon met een percentage van 75%.

● Ook op het platteland is de bevolkingsgroei sterk toegenomen. De oppervlakte landbouwgrond is daardoor de afgelopen dertig jaar in Zuid-Azië uitgebreid met 13%. Dit ging vooral ten koste van de laaglandbossen met hun rijke biodiversiteit. De wereld landbouworganisatie, de FAO, heeft vastgesteld dat in deze regio de reserve aan landbouwgrond inmiddels is opgeraakt. Door de groei van de plattelandsbevolking zullen daarom steeds meer marginale landbouwgronden in gebruik worden genomen. Daarnaast kent de regio een zwakke bestuurlijke organisatie en is er regelmatig sprake van een ondeugdelijk pachtstelsel. De traditionele landbouwsystemen zullen worden ondermijnd en verloren gaan. Bovendien zijn grote delen van de agrarische gronden gedegradeerd. Van 1990 tot 2025 neemt naar verwachting de oppervlakte landbouwgrond die per inwoner beschikbaar is, af van 0,17 ha tot 0,07 ha. In India zal dit van 0,20 ha teruglopen tot 0,12 ha.

Voorbeeld India

▶ Langzaam maar zeker integreert met name India in de wereldeconomie. De industriële productie groeit. Het aandeel van de buitenlandse handel in het BNP neemt gestaag toe. Daarbij wordt Azië steeds belangrijker als exportmarkt. Met name de wederzijdse handel met China neemt snel toe. Ook het aanbod van het Indiase exportpakket is in de loop der jaren sterk veranderd. Het leeuwendeel van de export bestaat nu uit fabricaten en diensten (bijvoorbeeld software). De razendsnelle groei van de IT-sector, geneesmiddelenindustrie en andere kennisintensieve industrieën rond met name Bangalore en de andere grote steden heeft een koopkrachtige klasse van nieuwe rijken doen ontstaan. Hun uitgavenpatroon verschaft grote groepen werknemers een inkomen, dat consumptief wordt besteed en de economie verder aanzwengelt. Een groot

pluspunt voor India's concurrentiepositie is dat veel Indiërs westers zijn georiënteerd en hun opleiding hebben genoten in een westers land.

- India is lid van de SAARC, de South Asian Association for Regional Cooperation. Dit is een economische en politieke organisatie waarvan acht Zuid-Aziatische landen lid zijn. Bij de oprichting in 1985 waren de volgende landen betrokken: India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, Nepal, Maldiven en Bhutan. In 2007 trad Afghanistan toe als achtste lidstaat. Qua bevolkingsaantal is de SAARC met ongeveer anderhalf miljard inwoners een indrukwekkende organisatie.

Problemen

- Behalve mooie economische groeicijfers kent India ook problemen. De uitvoer blijft te zeer geconcentreerd op een relatief klein aantal producten. India zou meer moeten diversifiëren. Dat zou ook een goede impuls voor de werkgelegenheid zijn.
- De grondstofprijzen en de prijzen voor fossiele energiebronnen stijgen door krapte op de wereldmarkt. Daarnaast wordt de vraag naar elektriciteit groter en groter. Ook de stijgende voedselprijzen leiden tot maatschappelijke onrust.
- Het transport van veel goederen, grondstoffen en energiebronnen verloopt nog moeizaam omdat er onvoldoende capaciteit is op de wegen en spoorlijnen (figuur 3.29).
- Een ander probleem vormt de toenemende kloof tussen arm en rijk. De middenklasse groeit, maar de toenemende welvaart komt niet ten goede aan de armen. De Indiase overheid zorgt in onvoldoende mate voor deze groep. Er is sprake van grootschalige corruptie; meisjes worden systematisch achtergesteld en je ziet nog overal discriminatie van kastelozen en van tribale Indiërs. De overheid hoopt met de hoge economische groei voldoende belastinginkomsten te krijgen om de sociale uitgaven te verhogen. Of dit daadwerkelijk gaat gebeuren, moet afgewacht worden.

Figuur 3.29 Gebrek aan capaciteit op het vervoersnet in India.

Begrippen hoofdstuk 3

Directe buitenlandse investeringen 51
Men spreekt van directe buitenlandse investeringen (DBI) of foreign direct investments (FDI) wanneer geld wordt gestoken in de productiesectoren in een ander land. Het zijn geldelijke uitgaven ten behoeve van een doel dat pas op lange termijn wordt behaald. Het verwerven van blijvend belang in een onderneming in het buitenland wordt vaak gedaan met het doel invloed op het beleid te kunnen uitoefenen. Dit gebeurt op drie manieren:
- green field: het stichten van een bedrijf op een plek waar eerst niets was;
- fusie of acquisitie: de overname van lokale bedrijven;
- joint venture: deelname in een lokaal bedrijf.

Export processing zone (EPZ) 52
In een EPZ worden gebouwen en diensten ter beschikking gesteld aan bedrijven die goederen produceren voor de uitvoer, waarover geen belastingen en douanerechten behoeven te worden betaald en waarbij vaak andere regels gelden wat betreft onder andere arbeids- en milieurecht. Ook wel economische productiezones genoemd.

Exportgerichtheid 56
Twee betekenissen:
- de politiek-economische koers van een land zoals die blijkt uit de keuze voor een sterke nadruk op de goederenproductie voor de uitvoer;
- de mate waarin een land afhankelijk is van de uitvoer van een of slechts enkele exportproducten.

Exportvalorisatie 51
De industriële bewerking van een ruwe grondstof of een halfproduct voor de uitvoer op een zodanige manier dat de houdbaarheid wordt vergroot en/of het gewicht wordt verminderd en/of het volume wordt verkleind, met als gevolg een toename van de waarde van het product.

Externe gerichtheid van de economie 50
De mate waarin de economie gericht is op het buitenland. Een indicatie hiervan wordt verkregen door de waarde van de handelsbalans te delen door het BNP.

Global shift 50
Term met een dubbele betekenis:
- proces van mondialisering (globalisering);
- verschuiving van het economische zwaartepunt van de Atlantic Rim naar de Pacific Rim.

Groeidriehoek 53
Een aangewezen gebied waar ten minste drie naburige landen hun comparatieve voordelen willen uitbuiten tot economische groei.

Handelsbalans 50
Een belangrijk onderdeel van de betalingsbalans van een land. Aan de ontvangstenkant staat de geldwaarde van de export van een land over een bepaalde periode. Aan de uitgavenkant staat de geldwaarde van de import.

Internationale arbeidsmigratie 56
De verhuizing over landsgrenzen van arbeidskrachten op zoek naar werk.

Pacific Rim 49
De economische en politieke aanduiding van landen en eilanden die rond de Grote (Pacifische) Oceaan liggen.

Ruimtelijke afwenteling 55
Afschuiven van nadelige milieueffecten van het menselijk handelen op andere gebieden.

Samenstelling van het exportpakket 50
De verhouding waarin de verschillende producten deel uitmaken van het exportpakket.

Speciale economische zone 53
Speciaal aangewezen, groot gebied waar de vrijhandel gestimuleerd wordt in de industrie en de dienstensector.

Stedelijk netwerk 53
Netwerk van steden die economisch en vaak ook op andere manieren met elkaar verbonden zijn.

Vakantiegebied 59
Streek of land waar mensen naartoe op vakantie gaan.

Vrijhandel 53
Het ontbreken van handelsbeperkingen.

Overzicht vaardigheden en werkwijzen

Bij aardrijkskunde (geografie) gaat het niet alleen om weten en begrijpen. Je oefent ook 'geografische vaardigheden en werkwijzen', door het maken van opdrachten in het werkboek. Hiermee kun je zelf een goed aardrijkskundig beeld van de wereld opbouwen. Je kunt die vaardigheden zien als een soort gereedschap. En de werkwijzen helpen je om dat gereedschap op de juiste manier te hanteren.
In dit overzicht krijg je eerst een toelichting op datgene waar het bij aardrijkskunde om gaat: het vormen van een geografisch beeld van (delen van) de wereld. Daarna komen de vaardigheden en werkwijzen aan bod. De opbouw van dit overzicht is als volgt:

1 Een geografisch beeld vormen
2 Aardrijkskundige vragen stellen
3 Geografische hulpmiddelen
4 Aardrijkskundige werkwijzen
5 Stappenplan geografisch onderzoek

1 Een geografisch beeld vormen

▶ Geografen zijn erg geïnteresseerd in gebieden. Ze letten speciaal op de overeenkomsten en de verschillen tussen gebieden. Deze ruimtelijke overeenkomsten en verschillen doen zich voor bij zowel menselijke als natuurlijke verschijnselen. Denk bij menselijke verschijnselen bijvoorbeeld aan de spreiding en groei van de bevolking, de economische ontwikkeling of aan culturen. Voorbeelden van natuurlijke verschijnselen zijn klimaten, vulkanisme of vegetatievormen.
● Menselijke en natuurlijke verschijnselen beïnvloeden elkaar sterk. Een voorbeeld is de samenhang tussen de spreiding van de bevolking en de bodemvruchtbaarheid. Verandering van het ene verschijnsel zorgt voor verandering bij het andere.

▶ Een geografisch beeld van een gebied bevat een beschrijving van vier soorten kenmerken: de ligging, de gebiedskenmerken, de bevolkingskenmerken en de interne en externe relaties.

A De ligging
● De plaats binnen een coördinatensysteem van meridianen en parallellen noem je de *absolute ligging*. Een voorbeeld: Amsterdam ligt op 52° 22' N. en 4° 53' O. Deze absolute ligging verandert nooit. Wat wél kan veranderen is de *relatieve ligging*, dat wil zeggen de positie ten opzichte van andere plaatsen of verschijnselen op het aardoppervlak. De relatieve ligging wordt vaak uitgedrukt in tijd, kosten of moeite om andere plaatsen te bereiken. De bouw van de tunnel onder de Westerschelde veranderde de relatieve ligging van Zeeuws Vlaanderen, omdat de tijd en de moeite om dit deel van Nederland te bereiken kleiner werden.

B Gebiedskenmerken
● Dit zijn de (voor een groot deel zichtbare) eigenschappen van een gebied. Denk hierbij aan:
– Kenmerken van de natuurlijke omgeving (fysisch milieu), zoals bodem, grondsoort, water, reliëf, klimaat, zeestromen of delfstoffen.
– De inrichting, zoals bodemgebruik, verkaveling, infrastructuur, nederzettingen of stedelijke bebouwing.

C Bevolkingskenmerken
● Er zijn vier bevolkingskenmerken. Allereerst de *culturele* kenmerken. Het gaat dan over aangeleerd gedrag en uitingen van menselijke groepen, zoals taal, godsdienst, geschiedenis of heersende normen en waarden. Tot de *demografische* kenmerken reken je omvang, groei en (verandering in de) samenstelling van de bevolking.
De *economische* kenmerken zoals werkloosheid, inkomen, in- en uitvoer of de bestaansmiddelen (landbouw, industrie en diensten) vormen de derde groep.
Ten slotte de *politieke* kenmerken. Ze hebben te maken met het uitoefenen en de verdeling van macht. Zo worden in Nederland veel politieke besluiten genomen in Den Haag. In België daarentegen is de macht verdeeld over drie gewesten: het Vlaamse, het hoofdstedelijke en het Waalse gewest.

D Interne en externe relaties
● Bedrijven, instellingen en organisaties hebben onderling contacten. Voor zover deze plaatsvinden binnen de bestudeerde regio spreek je over *interne relaties*. Gebruikmaken van wijkvoorzieningen behoort tot de interne relaties van steden. Contacten met andere regio's noem je *externe relaties*. Forensisme is een externe relatie van een stad: namelijk tussen bewoners van gebieden rondom de stad met bedrijven in de stad zelf.

▶ De opbouw van geografische kennis kan twee vormen aannemen: regionale en thematische geografie.
● De *regionale geografie* concentreert zich op de studie van één gebied (regio). Het gaat hierbij om de samenhang tussen verschijnselen binnen dat gebied en de relaties met andere gebieden. Regionaal geografen benadrukken het unieke karakter van dat gebied ten opzichte van andere gebieden. Dat unieke karakter wordt vaak in enkele woorden tot uitdrukking gebracht. Bijvoorbeeld met 'Nederland distributieland' of 'China: de reus ontwaakt'.
● In de *thematische geografie* proberen geografen een goed beeld te krijgen van één of enkele verschijnselen. Daarvan wordt dan het spreidingspatroon onderzocht en de samenhang met andere verschijnselen. Bijvoorbeeld de spreiding van de bevolking in samenhang met klimaten.

▶ Geografische kennis wordt onder andere gebruikt bij het oplossen van ruimtelijke vraagstukken. Een ruimtelijk vraagstuk is bijvoorbeeld het probleem rondom de leefbaarheid van stedelijke gebieden, wateroverlast in Nederland of de verdroging in Afrika.
▶ Geografische informatie wordt nooit kant-en-klaar afgeleverd. Integendeel. Boeken, films, websites of kaarten bevatten veel gegevens, maar het is dan de kunst om hieruit de juiste informatie te halen en die te combineren. Aardrijkskundige vragen helpen daarbij.

2 Aardrijkskundige vragen stellen

Soorten aardrijkskundige vragen

▶ Iedereen stelt zich bij het plannen van een vakantie wel eens een vraag over de ligging, natuurlijke omgeving en inrichting van het vakantiegebied, de cultuur die er voorkomt of de bereikbaarheid. Denk maar eens aan de volgende vragen:
– Waar ligt het vakantiegebied? (Hoe ver moet ik reizen?)
– Hoe ziet het landschap eruit? (Welke schoenen neem ik mee?)
– Welke weersomstandigheden overheersen er? (Veel zon? Genoeg sneeuw?)
– Welke taal wordt er gesproken? (En spreken ze ook Engels?)
– Op welke manier moet ik naar dat gebied reizen? (Auto, vliegtuig, trein?)

Dit zijn allemaal geografische vragen. Je bent zo, misschien wel onbewust, bezig met aardrijkskunde. Ze gaan immers over een gebied en de verschijnselen die zich daar voordoen. De vragen hebben nog iets anders gemeenschappelijk. Bij de beantwoording ontstaat een beschrijving van een (vakantie)gebied. Vragen die een beschrijving opleveren, noem je daarom beschrijvende vragen. Elk vak, dus ook aardrijkskunde, begint met het stellen van beschrijvende vragen. Maar eigenlijk zijn de vragen naar het 'waarom' en 'waartoe' interessanter. In het volgende overzicht tref je ook dat soort vragen aan. Er worden daar ook voorbeelden gegeven.

A Beschrijvende vragen
● Deze vragen beginnen met woorden als 'waar', 'hoe', of 'wat'. Antwoorden op beschrijvende vragen gaan dus over zaken als de ligging of de spreiding en de kenmerken van verschijnselen. Soms gaat het om de weergave van een ruimtelijk vraagstuk.

B Verklarende vragen
● Deze vragen beginnen met woorden als 'waarom', 'waardoor', 'hoe komt het'. Het gaat dus om oorzaken. Een goede verklaring bestaat uit de volgende onderdelen:
– *Situatiebeschrijving*. Je noemt de geografische omstandigheden waarin een verschijnsel zich voordoet. Het gaat om aspecten van de ligging, de gebiedskenmerken, de bevolkingskenmerken of de relaties die kunnen helpen bij de verklaring.
– *Oorzaak*. Welke gebeurtenis zorgt ervoor dat het te verklaren verschijnsel zich voordoet?
– *Gevolg*. Dit is het te verklaren verschijnsel.
– *Verklarend principe*. Dit is een algemene regel waarin is vastgelegd waarom de oorzaak leidt tot het gevolg.

Meestal spelen meerdere oorzaken of factoren tegelijkertijd een rol. Voor veel verschijnselen zijn zowel menselijke als natuurlijke factoren verantwoordelijk. Zo wordt bodemerosie niet alleen veroorzaakt door ontbossing (een menselijke factor), maar ook door een toename van de intensiteit van de neerslag (een natuurlijke of fysische factor).

C Voorspellende vragen
● Voorspellende vragen zijn toekomstgericht. Het zijn vragen naar het voorkomen (of wegblijven) van verschijnselen in een gebied in de komende jaren of decennia. Het gaat om een verwachting op grond van de beschikbare informatie.
Een goede voorspellende vraag bevat minstens drie onderdelen:
– *Situatiebeschrijving*. De huidige (regionale) omstandigheden, met aandacht voor de ruimtelijke context.
– *Verwachting*. De voorspelde toekomst.
– *Voorspellend principe*. Dit is een algemene regel die het verband beschrijft tussen de huidige omstandigheden en de verwachting voor de toekomst.

Soorten vragen	Voorbeelden van vragen met daaronder (beknopte) antwoorden
A Beschrijvende vragen	1 Wat is 'toerisme'? 2 Waar liggen toeristische bestemmingsgebieden in Spanje? 3 Hoe reizen toeristen naar vakantiebestemmingen in Spanje? 4 Welk soort toerisme tref je in de genoemde gebieden aan? 5 Voor welke plaatselijke problemen zorgt het toerisme?
	1 Vorm van recreatie, gericht op reizen en verblijf buiten eigen woongebied. 2 Aan de kusten van de Middellandse Zee: de costa's. 3 Per vliegtuig, bus of auto. 4 Massatoerisme, strandvakanties. 5 Overlast, verstening, problemen met watervoorziening, enzovoort.
B Verklarende vraag	Waardoor nam het massatoerisme naar de Spaanse costa's vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw zo sterk toe?
	Situatiebeschrijving De aanwezigheid van landschappelijk mooie kuststreken, mooie stranden en warme, hete zomers en zachte winters. Oorzaak Toename welvaart en vrije tijd en betere infrastructuur (autosnelwegen). Gevolg Stijging van het aantal toeristen. Verklarend principe Het aantal toeristen stijgt, wanneer de relatieve afstand naar een (potentiële) toeristische bestemming afneemt en de welvaart en vrije tijd in het herkomstgebied van toeristen toenemen.
C Voorspellende vraag	Verwacht je een groei of een daling van het aantal toeristen aan de Spaanse costa's?
	Situatiebeschrijving Het aantal toeristen in Spaanse kustgebieden daalde. Het aanbod van alternatieve bestemmingen neemt toe en 'lowbudget'-maatschappijen concurreren met nieuwe plaatsen van vertrek en meer bestemmingen binnen Europa. Verwachting Verdere daling van toeristenstroom naar Spanje. Voorspellend principe Naarmate de toerist kan kiezen uit meerdere, gelijkwaardige bestemmingen qua relatieve afstand (prijs, afstand, reistijd) en kwaliteit (comfort, service, landschappelijke attractiviteit), neemt de kans af dat hij steeds weer kiest voor die ene bestemming.
D Waarderende vraag	Vind je de afname van de toeristenstroom gunstig of ongunstig voor de Spaanse kustgebieden?
	Situatiebeschrijving Verminderde inkomsten voor de horeca aan de Spaanse kust, de toename van de werkloosheid, de verslechtering van de dienstenbalans tussen Spanje en het buitenland, maar ook een kleinere aanslag op watervoorraden, minder aantasting van het milieu, enzovoort. Oordeel Een afweging tussen enerzijds de economische belangen en anderzijds de bescherming van natuurwaarden. Hecht je grotere waarde aan de natuurbelangen, dan zul je de afname van de toeristenstroom positief waarderen. Een en ander onderbouw je met argumenten door bijvoorbeeld in te gaan op de effecten van minder toeristen op de watervoorraden in de regio.
E Probleemoplossende vraag	Welk advies zou je geven om te voorkomen dat de inkomsten uit toerisme afnemen en dat de werkloosheid toeneemt?
	Situatiebeschrijving Zie eerder bij waarderende vraag. Voorstel van maatregelen Investeren in duurzaam toerisme. Criteria Precieze beschrijving van de toename van watervoorraden, vermindering van energieverbruik en milieuvervuiling. Oplossing Duurzamere samenleving met een verbetering van het milieu en minder werkloosheid en hogere inkomsten.

D Waarderende vragen

● Waarderen betekent dat je een uitspraak doet over de wenselijkheid van een situatie of proces. Daar horen ook argumenten bij: waaróm is iets wenselijk?
Waarderende vragen beginnen bijvoorbeeld met 'Is het een goede zaak, dat ....(?)', of 'Waarom vind je het wenselijk, dat ....(?)'
Waarderen heeft alles te maken met opvattingen over 'goed' en 'slecht' en dus met waarden en normen. Die waarden en normen moet je noemen bij waarderende vragen. Daarnaast moet je ook argumenten geven.
Voor waarderende vragen kun je het 'Stappenplan eigen mening' gebruiken:
– Wat is het probleem?
– Wie zijn erbij betrokken?
– Wat is hun mening over het probleem en welke argumenten hebben ze?
– Wat is je eigen mening en welke argumenten heb jij zelf?

E Probleemoplossende vragen

● Bij dit soort vragen wordt je gevraagd een probleem op te lossen. Alle eerder genoemde vragen moet je daarvoor al beantwoord hebben. Immers, zonder een verschijnsel eerst te kennen en te kunnen verklaren, kun je geen probleem oplossen. Het antwoord op een probleemoplossende vraag is vaak een voorstel, een advies of een plan.
Bij de antwoorden zullen de volgende elementen moeten terugkomen:
– *Situatiebeschrijving*. De huidige ongewenste situatie/ontwikkeling.
– *Voorstel van maatregelen*. waaruit je zou kunnen kiezen. Niet elke maatregel zal even goed uitpakken. Anders gezegd: maatregelen kunnen tot verschillende *scenario's* leiden.
– *Criteria* waaraan een oplossing moet voldoen.
– *Oplossing*. Dit is de maatregel die volgens jou tot de meest gewenste ontwikkeling leidt. Je moet ook duidelijk maken waarom je juist deze maatregel kiest.

Hoofdvragen en deelvragen

▶ Wanneer je een verschijnsel of gebied gaat bestuderen, maak je één centrale vraag (de hoofdvraag) en enkele deelvragen. Hoofdstukken in het boek zijn ook opgebouwd aan de hand van zo'n combinatie van hoofd- en deelvragen.
▶ Een goede hoofdvraag voldoet aan de volgende eisen:
● De hoofdvraag moet natuurlijk een aardrijkskundige vraag zijn en dus betrekking hebben op zowel een verschijnsel als een gebied.

Voorbeeld van hoofd- en deelvragen
Hoofdvraag
Wat is de beste oplossing om te voorkomen dat veranderingen in de waterafvoer van de grote rivieren de komende dertig jaren een probleem gaan vormen voor de bewoners van het rivierengebied? (probleemoplossende / waarderende vraag)
Deelvragen
1 Waar ligt het rivierengebied en welke delen van Nederland horen erbij? (beschrijvende vraag)
2 Hoe is de waterafvoer de laatste decennia in het rivierengebied veranderd? (beschrijvende vraag)
3 Welke problemen bracht die verandering met zich mee? (beschrijvende vraag)
4 Waardoor werd de verandering van de waterafvoer veroorzaakt? (verklarende vraag)
5 Welke veranderingen treden hier de komende dertig jaar op in de waterafvoer van de grote rivieren en waar precies? (voorspellende vraag)
6 Welke problemen voor de bevolking doen zich door die veranderingen in de waterafvoer voor? (voorspellende vraag)
7 Welke oplossingen kun je bedenken om de problemen te voorkomen? (probleemoplossende vraag)
8 Welke oplossing is de beste? (waarderende vraag)

● Uit de hoofdvraag moet duidelijk tot uiting komen welke informatie je nodig hebt. De hoofdvraag is dus niet te globaal. Zorg voor het volgende:
– Omschrijf duidelijk het onderwerp ('wat').
– Baken de periode waarin het onderwerp onderzocht moet worden duidelijk af ('wanneer').
– Geef zo precies mogelijk aan welk(e) gebied(en) onderzocht worden ('waar' en 'begrenzing').

▶ De antwoorden op de deelvragen lossen een stukje van de hoofdvraag op. Goede deelvragen voldoen aan de volgende eisen:
● Deelvragen ondersteunen de hoofdvraag.
● Het aantal deelvragen is niet te groot. Voeg daartoe eventueel deelvragen samen of streep wat minder belangrijke vragen weg.
● Deelvragen staan in een logische volgorde. Je kunt denken aan de volgende twee manieren:
1 Eerst beschrijvende, vervolgens verklarende, daarna waarderende of probleemoplossende vragen en ten slotte de voorspellende vragen. Zorg er in ieder geval voor dat er naast beschrijvende deelvragen minstens één ander type vraag gesteld wordt.

2 Het antwoord op de eerste deelvraag is nodig om de tweede te beantwoorden, enzovoort. Elke deelvraag helpt je dus verder op weg om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

3 Geografische hulpmiddelen

Kaarten: belangrijke geografische informatiebronnen.

▶ Om (geografische) vragen te kunnen beantwoorden, heb je bronnen nodig, waaruit je informatie haalt. Geografische informatie kun je verkrijgen door zelf onderzoek te verrichten. Dit 'veldwerk' is echter niet altijd mogelijk. De bronnen zijn meestal teksten, kaarten, beelden en cijfers of grafieken in (vak) literatuur, (massa)media, film, (interactieve) animaties, (lucht) foto's en cartoons. Van al deze mogelijkheden vormen kaarten misschien wel de belangrijkste informatiebron.

▶ Aardrijkskunde zonder kaarten is bijna onmogelijk. Juist op kaarten worden ruimtelijke verschillen afgebeeld en daar draait het bij aardrijkskunde om. De cartograaf (kaartmaker) brengt op kaarten niet alleen de ligging, gebieds- en bevolkingskenmerken in beeld, maar ook relaties. Een voorbeeld van een kaart met (ruimtelijke) relaties is GB 78A.

Kaartsoorten

▶ Bij *kaartsoorten* let je op het gebruik van de kaart. Dat gebruik kan sterk variëren. Raadpleeg hiervoor maar eens GB 14. Drie soorten kaarten komen veel voor:

● *Landkaarten.* Ze geven op schaal een algemeen beeld van het aardoppervlak met daarop wegen, rivieren, het nederzettingenpatroon, grenzen, de vegetatie, reliëf, enzovoort. Als de schaal van een landkaart 1:10.000, 1:25.000 of 1:50.000 is, spreek je over *topografische kaarten* (Voorbeeld: GB 21A,C). Vanaf 1:100.000 zijn het *overzichtskaarten* (Voorbeeld: GB 40-41). De topografische kaarten beelden een klein gebied af met veel details. De overzichtskaarten hebben minder details en betreffen een groter gebied.

● *Navigatie- of oriëntatiekaarten* worden gebruikt voor het uitzetten of volgen van een bepaalde route. Denk aan *stadsplattegronden* (GB 26A), *wegenkaarten*, *zeekaarten* en *luchtvaartkaarten*.

● *Thematische kaarten* gebruik je als de spreiding van een verschijnsel of thema centraal staat. Dat kan een gebiedskenmerk zijn, zoals grondsoort, klimaat of nederzettingen, of een bevolkingskenmerk (bijvoorbeeld inkomen, werkgelegenheid, godsdienst) of relaties (bijvoorbeeld handel, forensisme, enzovoort). Op sommige thematische kaarten worden bij elkaar passende kenmerken gecombineerd afgebeeld. Zie bijvoorbeeld GB 55A.

▶ Cartografen benadrukken op de kaarten altijd bepaalde kenmerken van gebieden. Behalve de *titel*, *kaartsymbolen* en de *schaal* gebruiken zij nog andere manieren om de aandacht op bepaalde verschijnselen te richten. Dat is van belang bij het selecteren van een kaart in de atlas. Je moet dan die kaart kiezen die het best past bij de gestelde vraag. Waar moet je dan, behalve op symbolen, titel of de schaal van de kaart nog meer op letten?

● De *projectie*. Het bolvormig aardoppervlak kan op verschillende manieren op een plat vlak, een kaart dus, afgebeeld worden (GB 12). Er zijn projecties die de vorm van gebieden/landen goed weergeven, maar geen goed beeld geven van de grootte van het oppervlak. Soms is een kaart zo getekend, dat alleen de richtingen goed weergegeven worden. Vooral bij het afbeelden van grote gebieden, werelddelen of de hele wereld, is het goed om te kijken welke projectie toegepast is. Dat kun je goed zien aan de richting van meridianen en parallellen.

● Cartografen geven soms verschijnselen op een overdreven manier weer, bijvoorbeeld de breedte van rivieren. Ook het omgekeerde komt voor: minder belangrijke zaken worden gewoon weggelaten of minder benadrukt.

Kaarttypen

▶ *Kaarttypen* onderscheiden zich van elkaar door de vormgeving (GB 13). Verwar *kaarttypen* (onderscheid in vormgeving) niet met *kaartsoorten* (onderscheid in gebruik).

● Op *chorochromatische* kaarten (ook wel *mozaïekkaarten*) is per deelgebied een eigenschap (ook wel een 'kwaliteit') weergegeven. Een voorbeeld: volgens GB 13A heeft stadsdeel Zuidoost in Amsterdam een eigen bestuur en is opgedeeld in zeven buurten. Dat is een politieke eigenschap. Een ander voorbeeld is een kaart waarop van deelgebieden de overheersende godsdienst is afgebeeld.

● *Choropletenkaarten* hebben betrekking op een kwantitatief kenmerk of verschijnsel. Denk aan een hoeveelheid of de intensiteit van een verschijnsel. GB 13C is een voorbeeld: de bevolkingsdichtheid. Elk deelgebied heeft een andere kleur.

● *Isolijnenkaarten* zijn een ander kaarttype om cijfermatige gegevens ('kwantiteiten') weer te geven. Isolijnen (iso = gelijk) verbinden punten die eenzelfde waarde hebben. Hoogtelijnen zijn het beste voorbeeld ervan: elk punt op zo'n lijn heeft dezelfde hoogte (bijvoorbeeld 250 m boven de zeespiegel). Ruimtes tussen 'isolijnen' kunnen verschillende kleuren krijgen.

■ De arcering of kleuren worden zowel op choropletenkaarten als op isolijnenkaarten intensiever of feller naarmate de waarde hoger is (GB 13D).

● Op *anamorfosekaarten* worden gebieden op een wat vreemde manier getekend. Het oppervlak van een land, een provincie of deel van de wereld wordt niet in verhouding getekend tot het werkelijke oppervlak in (bijvoorbeeld) km². De grootte is getekend in verhouding tot de omvang van een verschijnsel. Om bijvoorbeeld goed tot uiting te brengen dat het inkomen per inwoner in de (semi)perifere landen erg laag ligt ten opzichte van de kernlanden, teken je op een anamorfosekaart landen groter naarmate het inkomen er hoger is. Het oppervlak van Nederland zou dan op zo'n kaart ruim vier keer zo groot worden afgebeeld als dat van Mexico. Het inkomen van dat laatste land is immers bijna vier keer zo klein. Op GB 216 staan enkele voorbeelden van dit kaarttype.

● Op *diagramkaarten* staan cirkeldiagrammen, staafdiagrammen of blokdiagrammen (GB 13G).

● *Stippenkaarten* gebruiken puntsymbolen om de spreiding van een verschijnsel in beeld te brengen. Elk symbool stelt dan een bepaalde waarde voor, bijvoorbeeld 1.000 personen (GB 13B).

● *Stroomdiagrammen* gaan over verplaatsing van goederen, mensen of informatie tussen punten op het aardoppervlak. Stroomdiagrammen zijn heel geschikt voor het verhelderen van relaties tussen gebieden of plaatsen. Voorbeelden: vluchtelingenstromen in Oost-Afrika of migratie (GB 165E).

Remote sensing

▶ *Remote-sensingbeelden* lijken op kaarten (GB 16-19). Scanners in satellieten en vliegtuigen tasten de aarde voortdurend in kleine stukjes af ('remote' = 'vanaf een afstand' en 'sensing' = 'aftasten'). Ze meten allerlei soorten straling op (zoals licht of warmte). Met een computer kun je van deze gemeten straling een op een kaart lijkende figuur maken. Voor iedere hoeveelheid straling kiest men een bepaalde kleur. De kleuren kunnen overeenkomen met de echte kleuren; dan spreek je over *'true colour'*. Is dat niet het geval dan zijn de remote-sensingbeelden weergegeven in *'false colour'*.

▶ Remote sensing heeft enkele belangrijke voordelen:

● Een groot voordeel van remote sensing is dat het onzichtbare zichtbaar gemaakt kan worden. Het gat in de ozonlaag is niet te zien met het menselijk oog, maar het kan wel gescand en (het rode, blauwe, groene en het infrarode licht) ingekleurd worden.

● Een tweede pluspunt is dat gelijktijdig over grote gebieden dezelfde gegevens kunnen worden verzameld. Als je deze totaaloverzichten een aantal jaren maakt, kun je de ontwikkelingen in de tijd volgen. Voorbeelden hiervan zijn de verdroging van het Aralmeer vanaf de tweede helft van de vorige eeuw en de ontbossing in het Amazonegebied.

Kaartvaardigheden

▶ Bij het gebruiken van kaarten komen een aantal vaardigheden kijken. Die oefen je bij de vele opdrachten uit het werkboek. Een overzicht daarvan:

● *Kaartlezen* is een zaak van goed naar de kaart kijken met behulp van de legenda die bij de kaart hoort. Deze vaardigheid komt vooral van pas bij het beantwoorden van beschrijvende vragen. Bijvoorbeeld: waar liggen overal nederzettingen?

● *Kaartanalyse*. Analyse gaat verder dan kaartlezen. Daarbij gaat het vooral om de afzonderlijke elementen in een gebied. In het voorbeeld van de nederzettingen zou je op de volgende twee manieren een analyse kunnen maken:

- Zijn het nederzettingen die op een bepaalde hoogte liggen? Om erachter te komen of dat zo is, moeten de nederzettingen geordend worden. Je maakt bijvoorbeeld een groep van alle nederzettingen die boven en alle nederzettingen die onder 1.500 m hoogte liggen. Dit heet classificeren. Bij deze analyse ga je eigenlijk op zoek naar regelmatigheden of spreidingspatronen.
- Is er een verband tussen het klimaat en het bodemgebruik? Met een of meerdere kaarten probeer je op zoek te gaan naar verbanden tussen deze verschijnselen.

● *Kaartinterpretatie* is misschien wel de moeilijkste vaardigheid. Een voorbeeld. Stel dat je ontdekt dat er een verband is tussen commerciële akkerbouw en het voorkomen daarvan in de gematigde luchtstreek. Je probeert dan vanuit je kennis over landbouw en klimaten verklaringen te bedenken.

4 Aardrijkskundige werkwijzen

▶ Je weet nu waar het in de aardrijkskunde om gaat (zie: 1. Geografisch beeld) en welk gereedschap je gebruikt (zie: 3. Geografische hulpmiddelen) om de geografische informatie te verkrijgen, waarmee je aardrijkskundige vragen (zie: 2. Aardrijkskundige vragen) moet gaan beantwoorden. Maar hoe moet je nu aan de slag met dat gereedschap? Ofwel: welke geografische werkwijzen zijn er, om met het gereedschap een goed geografisch beeld op te bouwen? De zes werkwijzen hierna kun je zowel gebruiken bij het bedenken als het beantwoorden van geografische vragen. Die werkwijzen worden kort toegelicht. Het verwerven van een geografisch beeld van het toerisme in Spanje wordt weer als voorbeeld gebruikt in het kader (op de volgende bladzijde).

A Vergelijken van verschijnselen

▶ Een verschijnsel kun je op twee manieren onderzoeken.

Aardrijkskundige werkwijzen	Voorbeeld: toerisme in Spanje
A Vergelijken van verschijnselen	
Twee gebieden als uitgangspunt	Vergelijken van Costa Brava en Costa del Sol op het gebied van toerisme. Bijvoorbeeld: welke verschillen zijn er tussen de beide costa's als je let op de vormen van toerisme (bijvoorbeeld massatoerisme of elitair toerisme, strandtoerisme of toerisme gericht op cultuur), de herkomst en samenstelling van de toeristenstromen, het soort verblijf, enzovoort?
Het verschijnsel zelf centraal stellen	Welke vormen van toerisme ken je en hoe zijn deze vormen over het Spaanse grondgebied verspreid? Hoe heeft het toerisme zich in Spanje ontwikkeld en was die ontwikkeling overal hetzelfde? Heeft het toerisme een seizoensmatig karakter en geldt dat voor alle toeristische bestemmingen in Spanje?
B Relaties leggen tussen verschijnselen of gebieden	
Interne factoren	Het toerisme hangt binnen Spanje samen met factoren als klimaat, landschap, prijsniveau, toeristische faciliteiten, maar ook met processen als ontbossing, verdroging, verstedelijking of vervuiling.
Externe factoren	Toerisme hangt ook samen met factoren buiten Spanje. Denk aan concurrentie van nieuwe, met de Spaanse costa's vergelijkbare vakantiebestemmingen, zoals de Turkse rivièra. Het kan ook worden toegeschreven aan verschijnselen elders, zoals toenemende werkloosheid in het noordwesten van Europa, het dichtslibben van Franse autosnelwegen, toegenomen vrije tijd, enzovoort.
C Verschijnselen of gebieden bekijken vanuit verschillende dimensies	
	Een vraag over voor- en nadelen van toerisme in Spanje is gemakkelijker te beantwoorden als je aan de volgende dimensies denkt:
Economische dimensie	Het toerisme is een belangrijke inkomstenbron, levert werkgelegenheid op en versterkt de betalingsbalans.
Fysische dimensie	Toeristen worden vaak aangetrokken door de natuurlijke omgeving, maar omgekeerd beïnvloedt het toerisme ook het milieu, waarbij verdroging, vervuiling of vormen van landdegradatie ontstaan.
Sociaal-culturele dimensie	Het toerisme heeft invloed op de samenleving en de cultuur van Spanje en het land biedt de toeristen cultureel erfgoed.
Politieke dimensie	De manier waarop de lokale, regionale of landelijke politiek bij het toerisme betrokken is.
D Verschijnselen en gebieden plaatsen in hun geografische context	
Stad en streek	Torremolinos is deel van het ruimere gebied van de Costa del Sol. Als je een idee hebt tot welk groter geheel Torremolinos behoort, kun je ook beter inschatten welke andere gebieden de belangrijkste directe concurrenten van Torremolinos zijn.
Streek en land	In een grotere context: de Costa del Sol is een deel van Spanje. Binnen dat land neemt het gebied een voorname positie in op toeristisch gebied als je let op het aantal overnachtingen. Ook Torremolinos heeft baat bij de positie van de Costa del Sol binnen Spanje.
E Veranderen van ruimtelijk schaalniveau	
Door inzoomen worden (binnen een groter gebied) details zichtbaar. Bij uitzoomen raken de details op de achtergrond.	Op continentale (Europese) schaal gaan toeristen naar landen aan de Middellandse Zee vanwege de grote kans op goed weer. Inzoomend op een deel van Spanje blijkt, dat dit ook opgaat voor Torremolinos. De accommodatie in Torremolinos is uitstekend voor het massatoerisme met de vele goedkope hotels. Maar in Barcelona spelen ook andere factoren mee: veel musea, prachtige parken en historische gebouwen.
F Redeneren vanuit het algemene en het bijzondere	
	Stel bijvoorbeeld de vraag: welke algemene en welke bijzondere factoren hebben bijgedragen aan de opkomst van Marbella en Lloret de Mar als badplaatsen aan de Spaanse Middellandse Zeekust?
Algemene factoren	In het algemeen gaat het bij de toeristenplaatsen aan de costa's om zonnige bestemmingen voor toeristen uit Noordwest-Europa, met droge en warme zomers, mooie stranden, lage prijzen en een groot aanbod van toeristische voorzieningen.
Bijzondere factoren	Maar zijn er ook bijzondere factoren? Als je dat voor Marbella onderzoekt, blijkt dat een toevallige, corrupte burgemeester ooit voor een enorme groei van dit toeristenoord heeft gezorgd. Marbella is een badplaats voor de elite geworden. Bijzondere factoren voor de groei van Lloret de Mar waren de goede bereikbaarheid en de lange toeristische traditie.

- Je vergelijkt een verschijnsel (bijvoorbeeld toerisme) in het ene gebied met hetzelfde verschijnsel in het andere gebied.
- Bij de tweede manier stel je het verschijnsel zelf centraal. (Je stelt niet de gebieden op de voorgrond maar het toerisme zelf.)

B Relaties leggen tussen verschijnselen of gebieden

▶ Bij deze werkwijze zoek je naar samenhang, ofwel (interne en externe) relaties.

C Verschijnselen of gebieden bekijken vanuit verschillende dimensies

▶ Aan verschijnselen kun je een aantal aspecten onderscheiden:
- De *economische dimensie*.

Het gaat om het creëren van inkomen, werkgelegenheid of de bijdrage aan de betalingsbalans.
- De *fysische dimensie*.

Deze dimensie heeft betrekking op de natuurlijke omgeving.
- De *sociaal-culturele dimensie*.
- De *politieke dimensie*.

Het gaat hier om de politieke invloed van overheden en belangengroepen.

D Verschijnselen en gebieden plaatsen in hun geografische context

▶ Gebieden en verschijnselen maken deel uit van een groter geheel.

E Veranderen van ruimtelijk schaalniveau

▶ Regio's zijn er in allerlei maten. Daardoor werken geografen niet altijd op hetzelfde *ruimtelijke schaalniveau*. Veelgebruikte ruimtelijke schaalniveaus zijn:
- *mondiaal* niveau: de wereld,
- *continentaal* niveau: werelddeel,
- *nationaal* niveau: landelijk,
- *regionaal* niveau: provincie, streek of landsdeel,
- *lokaal* niveau: plaatselijk,
- *fluviaal* niveau: stroomgebied van een rivier.

Geografische kennis wordt beter wanneer je enkele keren van ruimtelijke schaal verandert door in of uit te zoomen. Je krijgt daardoor een heel andere kijk op een verschijnsel of een gebied.

F Redeneren vanuit het bijzondere en het algemene

▶ In veel gebieden spelen behalve algemene ook bijzondere factoren een rol. Geografen proberen via deze werkwijze zicht daarop te krijgen. In onderstaand kader is dat uitgewerkt voor het toerisme.

5 Stappenplan geografisch onderzoek

▶ Bij een compleet geografisch onderzoek komt heel wat kijken. Daarom is het van belang om zo'n onderzoek op een goede, dat wil zeggen systematische manier te laten verlopen. Het schema hieronder biedt daarbij de helpende hand. Voor uitleg en tips bij het uitvoeren van deze stappen kun je terecht op *www.degeo-online.nl*.

Onderzoeksstappen	Uitwerking
Fase I Voorbereiden	
1 Vragen stellen	1a Probleemoriëntatie
	1b Hoofd- en deelvragen formuleren of
	1c Werken met hypothesen
2 Plannen	2a Activiteitenoverzicht maken
	2b Tijdsplanning maken
	2c Taakverdeling maken
Fase II Uitvoeren	
3 Informatie verzamelen	3a Informatiebehoefte inventariseren
	3b Bronnen selecteren
	3c Bruikbaarheid bronnen bepalen
4 Informatie verwerken	4a Informatie ordenen
	4b Informatie analyseren
Fase III Afsluiten	
5 Vragen beantwoorden	5a Deelvragen beantwoorden
	5b Hoofdvraag beantwoorden
	5c Standpunt bepalen
6 Presenteren	6a Doel en doelgroep vaststellen
	6b Inhoud bepalen
	6c Medium bepalen
	6d Planning maken
	6e Presentatie uitvoeren
Fase IV Evalueren	
7 Leren leren	7a Hoe verliep de voorbereiding?
	7b Hoe verliep de uitvoering?
	7c Hoe verliep de afsluiting?

Register van begrippen

Paginanummer in zwart → pagina waarop begrip (voor het eerst) in de tekst wordt genoemd
Paginanummer in blauw → pagina van de begrippenlijst

Bronvermelding

Omslagfoto: REUTERS/WFA/ Beawiharta – Amsterdam

Hoofdstuk 1
1.2 The World Factbook, CIA
1.3 www.evd.nl
1.4 Diversity Amid Globalization, Rowntree/Lewis/ Price/Wykoff
1.5 www.aseansec.org
1.7 Globetrotter, een serie geografische verkenningen, Stichting TELEAC/NOT, Utrecht, 1996 en www.muturzikin.com
1.8 Geography: Realms, Regions and Concepts, H.J. de Blij en P.O. Muller
1.12 en.wikipedia.org
1.13 Geografie, januari 2011
1.19 volcano.und.edu
1.21 www.google.nl
1.23 The World Factbook, CIA
1.24 www.indexmundi.com
1.26 www.american.edu
1.27 www.worldcoal.org
1.29 Geographische Rundschau, april 2000
1.33 www.rubberstudy.com

Hoofdstuk 2
2.2, 2.7 Atlas algemene en vaderlandse geschiedenis, Dr. B.A. Vermaseren, 20e druk
2.10vwww2.cr.chiba-u-jp
2.11 Pacifisch Azië, P.C.J. Druijven en A.L. van Naerssen, Van Gorcum, 1997
2.14 Southeast Asian Paper Tigers?, Taylor & Francis, 2003
2.17 Volkskrant, 18-8-2006
2.19 www.indexmundi.com, The World Factbook, CIA en www.tradingeconomics.com
2.20 vwo eindexamenbundel 2010-2011
2.21 Southeast Asias en www.fita.org
2.22, 2.23, 2.26, 2.27 The World Factbook, CIA

Hoofdstuk 3
3.1 Globetrotter, een serie geografische verkenningen, Stichting TELEAC/NOT, Utrecht, 1996
3.2, 3.3, 3.5 ASEAN statistics
3.6, 3.7 www.aseansec.org
3.8 ASEAN statistics
3.10 Eenwording en verbrokkeling: Paradox van de regionale dynamiek, B. de Pater, Van Gorcum, 1995
3.13 www.migrationinformation.org en www.mom.gov.sg
3.14 naar NH 15-2-2010
3.15, 3.16 www.optimindsolutions.com
3.18 Reshaping Economic Geography in East Asia, Y. Huang en A.M. Bocchi, World Bank Publications, 2009
3.19 World Tourism Organization, 2006
3.20 www.asean.or.jp
3.24 naar Worldbank 2006, CIA 2007, UN 2006
3.25, 3.26 The World Factbook, CIA
3.28 globalis.gvu.unu.edu en The World Factbook, CIA

Foto´s
Alamy/ImageSelect – Wassenaar: p. 5, 24
M. Brinkman: p. 6
Imageselect, Wassenaar: p. 9
Antoine Boureau/Lineair – Arnhem: p. 11
Reuters / WFA Novum, Amsterdam: p. 12, 37-l, 40
AFP/ANP – Rijswijk: p. 13, 48
NASA – Washington: p. 15, 22
Andry Prasetyo/Reuters – Amsterdam: p. 16-l
Tom Pfeiffer/VolcanoDiscovery – Troisdorf: p. 16-r
Wim van Cappellen/Lineair – Arnhem: p. 17
Ulet Ifansasti/Getty – Amsterdam: p. 18
Chunzeng Wang - University of Maine at Presque Isle: p. 19
B en U, Diemen: p. 20
Roland Irslinger, Hochschule für Forstwirtschaft, Rottenburg, Duitsland: p. 25-b
Björn Svensson / B en U, Diemen: p. 25-m
Martin Roemers/HH – Amsterdam: p. 27
Collectie KIT/Tropenmuseum – Amsterdam: p. 28
Louis Meulstee/Lineair: p. 29
Picture-Alliance, Frankfurt: p. 30
Corbis, Londen: p. 32, 55
KITLV, Leiden: p. 33
KIT, Amsterdam: p. 34
Jani Patokallio – Helsinki: p. 36
Ursula Späth / B en U, Diemen: p. 37-r
AP / Reporters, Haarlem: p. 39
Tomaszd/Flickr: p. 42
Beawiharta Beawiharta/Reuters/Novum – Amsterdam: p. 44-l
Klaus-Werner Friedrich/Lineair – Arnhem: p. 44-r
Peter Kneffel/Lineair – Arnhem: p. 49
Asunta Rufino – Manila: p. 56
ANP Photo, Rijswijk: p. 58
Henk van der Leeden / B en U, Diemen: p. 60
Mel Longhurst/Lineair – Arnhem: p. 61
Bloomberg/Getty – Amsterdam: p. 63-b
Ron Giling/Lineair – Arnhem: p. 63-o
Joerg Boethling/Lineair – Arnhem: p. 65
Photoshot/Lineair – Arnhem: p. 66

Methodeoverzicht

Studie- en werkboek havo

978 9006 435801	Arm en Rijk studieboek
978 9006 435818	Arm en Rijk werkboek
978 9006 435887	(Over)leven in Europa studieboek
978 9006 435894	(Over)leven in Europa werkboek
978 9006 436129	Wonen in Nederland studieboek
978 9006 436136	Wonen in Nederland werkboek
978 9006 436044	Indonesië Actueel studieboek
978 9006 436051	Indonesië Actueel werkboek
978 9006 435962	Systeem Aarde studieboek
978 9006 435979	Systeem Aarde werkboek

Leer/opdrachtenboek havo

978 9006 435825	Arm en Rijk leeropdrachtenboek
978 9006 435900	(Over)leven in Europa leeropdrachtenboek
978 9006 436143	Wonen in Nederland leeropdrachtenboek
978 9006 436068	Indonesië Actueel leeropdrachtenboek
978 9006 435986	Systeem Aarde leeropdrachtenboek

Studie- en werkboek vwo

978 9006 436280	Arm en Rijk studieboek
978 9006 436297	Arm en Rijk werkboek
978 9006 436440	Klimaatvraagstukken studieboek
978 9006 436457	Klimaatvraagstukken werkboek
978 9006 436686	Wonen in Nederland studieboek
978 9006 436693	Wonen in Nederland werkboek
978 9006 436204	Globalisering studieboek
978 9006 436211	Globalisering werkboek
978 9006 436365	Systeem Aarde studieboek
978 9006 436372	Systeem Aarde werkboek
978 9006 436525	Zuidoost-Azië in beeld studieboek
978 9006 436532	Zuidoost-Azië in beeld werkboek
978 9006 436600	Zuidoost-Azië actueel studieboek
978 9006 436617	Zuidoost-Azië actueel werkboek

Leer/opdrachtenboek vwo

978 9006 436303	Arm en Rijk leeropdrachtenboek
978 9006 436464	Klimaatvraagstukken leeropdrachtenboek
978 9006 436709	Wonen in Nederland leeropdrachtenboek
978 9006 436228	Globalisering leeropdrachtenboek
978 9006 436389	Systeem Aarde leeropdrachtenboek
978 9006 436549	Zuidoost-Azië in beeld leeropdrachtenboek
978 9006 436624	Zuidoost-Azië actueel leeropdrachtenboek

www.degeo-online.nl

SE Leerstof voor Schoolexamen vwo

Wereld Arm en rijk

Aarde Klimaatvraagstukken

Gebieden Zuidoost-Azië actueel

CE Leerstof voor Centraal examen vwo

Wereld Globalisering

Aarde Systeem aarde

Gebieden Zuidoost-Azië in beeld

Leefomgeving Wonen in Nederland

